

UDK 316

ISSN 1840-1538

СОЦИОЛОШКИ ГОДИШЊАК

ЧАСОПИС СОЦИОЛОШКОГ ДРУШТВА РЕПУБЛИКЕ СРПСКЕ

БРОЈ 15

СОЦИОЛОШКИ ГОДИШЊАК: - пишу: Милојица М. Шутовић,
Немања Ђукић, Радмила Пејић, Анђела Пепић и Бојана Вукојевић,
Миле Вукајловић, Душанка Слијепчевић, Маја Куљић

ДЕЦЕМБАР 2020

У финансирању часописа учествује Министарство
за наунотехнолошки развој, високо образовање
и информационо друштво Републике Српске

Социолошко друштво Републике Српске уписано
је у Регистар издавача Републике Српске под
редним бројем 212

СОЦИОЛОШКИ ГОДИШЊАК

број 15

СОЦИОЛОШКИ ЧАСОПИС

Издавач

Социолошко друштво Републике Српске

За издавача

Рајко Куљић

Редакција

Ранка Перић Ромић – Универзитет у Бањој Луци, Рајко Куљић
– Универзитет у Источном Сарајеву, Божо Милошевић –
Универзитет у Новом Саду, Лазо Ристић - Универзитет у Бањој
Луци, Бисерка Кошарац – Универзитет у Источном Сарајеву,
Кјел Магнусон – Универзитет у Упсали, Драгутин Чегар,
Миле Вукајловић - Универзитет у Источном Сарајеву, Маја
Куљић - Универзитет у Источном Сарајеву, Душко Трнинић -
Универзитет у Бањој Луци

Главни и одговорни уредник

Ранка Перић Ромић

Секретар редакције

Милица Шиљак

Техничка и компјутерска припрема

Миле Вукајловић

Штама

"Eurografika" д.о.о. Зворник

Тираж

200 примјерака

Социолошки годишњак излази једном годишње

Адреса редакције:

Алексе Шантића 1, 71420 Пале

www.sociolog.rs -- drustvo@sociolog.rs

Милојица М. Шутовић^[1]

Универзитет у Приштини, с привременим
седиштем у Косовској Митровици
Филозофски факултет
Србија

Прегледан научни рад

UDK: 316.722

„МУЛТИКУЛТУРАЛИЗАМ“ ПРЕ МУЛТИКУЛТУРАЛИЗМА: ИЛИ ПОДЕЉЕНИ ИДЕНТИТЕТ

Сажетак: Мултикултурализам као појава многа је пре настао од самог појма, који је са великим закашњењем постао саставни део речника друштвених наука. Јер многе заједнице, особито градови, и мале државе, били су гледано историјски мозаик сивановништва, вековни примери мултикултурализма, а не идентичности културно једнообразне заједнице, која у појрази за идентичности своје порекло ирчевити изражи у фантомским историјским коренима. И данас, мултиетничке нације, суочене са миололизованом „националном расом“ која ниде не постоји немају друи начин суживота, осим узајамно признања и подршке друости, што није асимилација. Тиме се онемоћује да мултикултурализам, склизне у прости сабирање идентичности, без стваралачког набоја. Људи се уче поштовању разлика и живота који је свуда мултиетнички. Његова врлина јесте толеранција која у другом човеку прекознаје човека и прихвати различитости и друости као основне вредности, одувирући се мржњи и разарању. Зато инсистирање на „чистиом“ националном идентичности, иза кога стоји економски интереси и тежња за доминацијом, доводи до подељеног идентичности, поцејаног друштва, својом културном шизофренијом угрожава саме основе државе. Мултикултурна „хидридна“ друштва, још увек су најразвијенија друштва водећа у глобалном свету. Мултикултурализам је многа старији од национализма. Нишито није мртав. Напротив.

Кључне речи: мултикултурализам, друости, разлика, толеранција и хидрид.

---

^[1] sutovicm@gmail.com

„*Кад бих , којим случајем, њоново долазио на светиј,
дио бих несрећан ако се ојейт не бих родио у Босни.*“

Иво Андрић

Како је писао један од оснивача ране америчке социологије која се поред осталог бавила и урбаном етнографијом, стари џангризавац са Универзитета Јејла, који је „себе доживљавао као апостола који се обраћа паганима“ (L. Kozler), писац култне књиге, Народних обичаја, доследни пуританац Вилијам Грејам Самнер (1842-1910), за науку о друштву (мултикултуралном друштву-М.Ш.) било би огромно достигнуће уколико би нас уздигла до „вештине управљања друштвом које би било разумно, делотворно и научно“ (Samner, 2010: 223). Остаје да се види, да ли ће ово достигнуће, бити остварено? И поред скептицизма, социологу у судару идеологија, остаје велико социолошко интересовање да појмовима именује „саигру између човекове слободе делања (националне слободе-М.Ш.) и формативне снаге друштвеног система“ (Репстад, 2019: 9). Самим тим, што је социологија строго индикативна наука, и није систем апсолутних истина, већ систем хипотеза, организационог и усмеравајућег мишљења човека о одређеној врсти података (индикатора) који се заснивају на човековом искуству“ (Znanjecki, 2012: 68), на систему односа међу људима, који конкретно творе друштвени статус човека, који дефинише култура (Нјуз, 2012: 99). Када културне разлике постану важне и друштвено релевантне, тада друштвени односи имају и етничке елементе, где се друштвене групе и њихови идентитети развијају у међусобном додиру а не у изолацији. Тако да етницитет има неке везе с *класификовањем људи и односом међу групама* (Eriksen, 2004: 31, 29, 18).

Друштвеним групама, и кад све друго пропадне, преостају борбе око идентитета. Лојалисти (свих боја) грозничаво траже начин, да своје „сањарије о доминацији преведу у друштвену стварност“ (Dženkins, 2001: 184). Локални „интереси“ и колективна тежња прихватљивог решења националног питања, економске неравноправности и насиља, често су таоци континуираног потенцијала и установе културе (и политике-М.Ш.) који и даље генеришу етничке разлике, дистанцу и непријатељство (исто, 212). Реч је, о двосмерном процесу утицаја културног и политичког систем на људе и друштвене групе, и њиховог делања на изградњи (мултикултурног) друштва и улоге централне државе, историјата контаката и државне интеграције. Отвара се проблем, потискивања националног или самоодређења нације као тријумфа нације државе, које је у случају Југославије, у потпуности довело до њене дезинтеграције (Шутовић, 2016) и пораза концепта

мултикултурног друштва, наметањем концепта ендогамије, идеологије „чисте“ нације. Иако су социолози попут Вебера и Михелса, одбацили идеју модерне нације засноване на расној сличности, у корист језичке заједнице као предуслова осећања националне припадности субјективној заједници судбине заједничких искустава и сећања и „географске заједнице простора и узајамне зависности“ (Michels, 1949: 159; cit; Vujačić, 2013: 25-26).

Међутим, тајна дуговечности Аустријске Царевине, како је писао Маркс (1854), лежи у „провинцијском егоизму који заслепљује сваки народ илузијом да може остварити себи слободу по цену жртвовања независности других народа“ (Marx i Engels, tom 13, 1976: 184). Тај провинцијски егоизам у „балканском котлу“ и „етосу пограничја“ (Čiževski, 2010), већем од геополитике и данас је жив, у центру кафанских и академских расправа, који није лишен југословенског пртљага знања, пре свега у области контракултуре и међукултурног дијалога. *Звука њранице*, популарне музике, рата и национализма, после 1991 (Вејкер, 2011) и распада југословенског културног простора неприпремљеног за *илуралистичку цивилизацију*. Простора повијесног и имажинарног (Todorova, 1999) као двосмислена *differenti specifica*, национализам/мултикултурализам. Нема опипљивих назнака, да би ускоро могло доћи до повезивања нових даљих карика у правцу превазилажења ове двосмислености, посебно, да се расправи, како би рекао Т. Parsons, *асиметрична симетрија*, варијабли мултикултурализма као противотрова провинцијском национализму и верској нетрпељивости историјске маргине и европске периферије митског балканског *limes-a*, који није успео заузети повољније место у великом европском подухвату поделе профита, знања и искуства (Samardžić, 2017:10). Чак, ни у време, кад је Југославијом неприкосновено владао „кормилар и фараон“, *дараба и бријанска бријанџа*, амерички плаћеник и слуга два господара, Ј. Броз. А Југославија иронично називана *Тийоландрија* и *Тийославија* (Velikonja, 2010:15), данас простор транзицијске и демографске депресије, теорија завере и нељудских услова *зайочеништва* (Шутовић, 2013: 21), кризе идензитета и културног закашњеника, деструкције вредности и насиља (Шутовић, 2009), социокултурног утицаја на друштвене девијације (Милошевић-Шошо, 2018; Милошевић-Шошо, 2013), аномије друштва, нејасним начинима друштвене промоције и „разорене“ савремене породице (Кошарац, 2019).

Као да се поново, стварно остварује ефикасан концепт шпанске колонизације, који је почивао на рушењу отпора домородаца, заробљавањем њихових вођа, ради присвајања нагомиланог богатства, плаћања данка и обезбеђења хране, и устоличење колонизатора као нове елите домородачког друштва с циљем преузимања власти постојећег система опорезивања и присилног рада (Asemoglu i Robinson,

2012: 22). Отуда треба уложити напор, да се у *дискурс њериферије*, за старе речи и синтагме упишу нова значења (Мајсторовић, 2013: 27), а нови појмови прочитају помоћу искуства и садржаја, пре њиховог званичног настанка, као чар која делује на неприпремљеног читаоца. Јер, *свако у сусрету будућности иде са својом прошлошћу* (П. С. Вак, цит: Феревик, 2012: 11). Стари свет, који сеже уназад од древних времена до праисторије, био је позорница мешања популација и кретања идеја, из којих је произашло невероватно јединство, с обзиром на разилажења која су се појавила на крају (Levi-Stros, 2013: 29). О чему сведочи заједнички фонд митова. Енглеска је као најуниверзалнија култура Евроазије поседовала резултате историјског развоја и културне процесе Старог света, престављајући *конзерву Евроазије* али и расадник семена будуће америчке цивилизације (Гачев, 2011: 199). Америка је пут од емигранта до Американца, поклањала свом народу и целом свету, само у једној генерацији. За разлику од традиционалних друштава (Немачка, Јапан, Италија) која на имигранта гледају увек као странца (Kanton, 2009: 424). Једна етничка група, црнци, је јасно осетила и више од свих других показала, да је фатаморгана о прокламованој отворености америчког друштва лажна (Bela, 2003: 126). Америка, није изолован случај, напротив. Слично је са друштвеном динамиком и друштвеном променом, обојеном етноцентризмом који гуши пројекте и политику мултикултурализма, кога су на еманципаторску мапу уцртали они који су увидели неделотворност пројекта за грађанска права, ослобођење етничких или религијских мањина њиховим претварањем у ефективно грађанство, захтевајући колективна културна права (Bauman, 2009: 864).

Сам појам, мултикултурализам, указује на друштво без дискриминације по расном, етничком, верском или националном основу, које пружа визију једнакости и надилази културне разлике или се на њих не обазире (исто, 862). Мултикултурализам као појава и стварност настао је много пре самог појма, који је с великим закашњењем постао одредница речника друштвених наука. Средином XX века, реч се први пут појавила у канадским расправама либералних научника, активиста „одоздо“ и активиста „одозго“, о тријади проблема: 1) правима на аутономију домородачких народа или „првих нација“ са посебним територијалним захтевима, 2) „културним“ правилима на политичку сецесију лингвистичких националиста у Квебеку; и 3) грађанским и културним правима скоријих имиграната. Затим је до седамдесетих година освојио терен САД-а својењем на питање „расе“ или ширењем свеобухватно на „животни стил“. Док се у Латинској Америци ширио у смислу „првих нација“ и „расе“. Западноевропске расправе у први

план ставиле су „имиграцију“, а источноевропске однос етничитета и националности, етнонационализма и грађанског национализма (исто, 862).

Овај појам у свом најширем смислу, како показује богат етнографски материјал етнокултурне коегзистенције, старе колико и принцип размене, „описује најстарије стање било којег политички организованог друштва које постоји уз било које друго културном разликом и разноликошћу у једном друштвеном простору“ (исто, 863). У контексту локалних и глобалних друштвених промена појам је послужио интелектуалном и политичком видокругу, тзв. „северњачког“ дискурса, који нам откривају постколонијалне студије културе и нове глобалне историје „која показује сталне сусрете и размене међу културама од почетка историје човечанства до данашњег дана“ (Harding, 2005: 47).

Свакако присутне су различите формулације у различитим националним државама. Оне су данас због различитих миграција готово „под утицајем „моралне панике“, која означава „осећај страха који се шири кроз велики број људи да неко зло угрожава добробит друштва“ (Bauman, 2018:9). То су по правилу „други“, па се и мултикултурализам проглашава „мртвим“. Мада је највећи број земаља света културно хетероген (Kimlika, 2004:9). У највећи број организованих политичких заједница кроз историју био је „мултиетнички“, који је био под ударом идеала, хомогене државне заједнице, изражен у концептима *био-йолоийике* и *етноийолоийике*. Почев од верског чишћења заједнице, од антике до данас, класног друштва, кроз револуције од Атлантика до Пацифика, расног чишћења нације, за време национализма и империјализма, односно етничко чишћење државе (Петровић, 2019).

Мањине су углавном биле жртве „примитивне комогенизације“ концепта хомогене државне заједнице, масовно су прогоњене и физички уништаване, принудно асимиловане, третиране као странци, подвргаване физичкој сегрегацији и економској дискриминацији уз порицање политичких права (Kimlika, 2004: 10). Клатно се кретало између унутрашње дискриминације мањина, 2) њиховог тражења права на самоуправу, 3) пружања спољашње заштите и 4) захтева за етничким плурализмом. При том се најчешће заборављало да „постоје начини да се сретнемо с другим на истом подручју, у истом времену“ (Todorova, 2010: 57).

Како би дале темељ својим амбицијама за будућност, националне државе, полагајући право на модерност, конструишу сопствену слику прошлости, у коме ускогруди концепти историје изгледају мање уверљиви и потребни. Јер, друга будућност, захтева друге прошлости (Мазовер, 2017: 414). Упоредном анализом, Натан Глазер, разликовао је земље старог света које представљају „федерацију народа“ и земље

новог света, састављене од „распршених, измешаних, асимилованих и интегрисаних“ имигранских група, које су ради уласка у ново друштво, саме себе искорениле (Kimlika, 2004: 35). Ради се о упрошћавању и грубој генерализацији, чак и самој негацији егзистенције националних мањина у „имигрантским земљама“ Северне и јужне Америке (исто, 36) игнорисање националних мањина у новом свету (и свету уопште-М.Ш.) повезано је са уверењем Европљана о инфериорности домородачких народа, који су били жртве геноцида, искључивања, сегрегације и асимилације, ради интеграције у доминантно друштво (исто, 37). Проблем, непризнавања домородаца од стране националних држава экс Југославије, прекривен је велом ћутања, дубоког потискивања у име мита о „чистој раси“, етници, нацији, словенском пореклу. Јован Цвијић их је називао, пословењеним Аромунима, једну изразиту и јасно одређену групу која нема своју историју, нити историјских успомена, а у националном погледу има празну душу, повличан страх, крајње цицијаштво и тврдичење, сујета, склоност јавном истицању, зеленаштву, жеља за тековином по сваку цену, неспретност и несмотреност, укус за лепо, савршено, за „модерно, и нестабилност карактера (Цвијић, 2011: 460-461). Ова карактерологија Цвијићеве „мешавине народа“ под утицајем Рима, Византије и Турске и данас је актуелна и присутна у свакодневном животу, нашег западнобалканског мозаика, где су домороци и даље табу тема, можда и подводна дубинска мина поцепаног друштва, слабог друштва у слабој држави, синдром мимикрије етничитета, који се стиди свог порекла, и пати прихватајући други. Синдром је појава дугог трајања.

Поједини градови попут Венеције су, у читавој својој историји, били пример мозаика становништва и мултикултуралности. У тражењу „чисте расе“ (етније, нације) често се заборавља, да никада није постојало тако сложено царство, као што је римско, којим су се кретали људи из свих делова тада познатог света (Галимберти, 2018: 432). Било је „најлепши део Земље, а и најцивилизованији део човечанства“ у коме је дисциплиновано јунаштво чувало границе империје, а благ али снажан утицај закона и начина понашања потпуно су учврстили јединство провинција“ које су у мрачном раздобљу непрестано раздирале крваве кавге народа и племића, тако да је постало „први плен освајања, фанатизма или похлепе варвара или хришћана“, доводећи до опадања и слома царства, можда највећег и најстрашнијег призора у историји човечанства (Gibon, 2007: 1, 512, 514, 515).

Византија која се никада није одрекла граница Рима, названа је „владарком других народа“, екуменом хијерархијског удружења хришћанских земаља, где су сви народи (Грци, Словени, Грузијци, Сиријци, Јермени) имали своје традиције, својствене форме свакодневног живота, карактере и обичаје (Литаврин, 2017: 47,7). Русија која

је претендовала да буде наследница Цариграда и Византије и постане Трећи Рим, показивала је оптичку обману суда о политичкој неспособности Словена и недостатку јединства руске државе, јер је у њен састав улазило стотину народа разних назива, чија је разноврсност ишчезавала пред доминацијом руског племена, показујући високи политички смисао руске државе (Данилевски, 2007: 372). Учешће Руса у великом ходу легитимне европске цивилизације, започет у Риму, осујетила је „жаљења достојна грчка шизма и татарска инвазија (Mestr, 2018: 404). Азијски елемент у њеном саставу Жозеф де Местр, није узимао за стид, већ га је сматрао знаком руске надмоћности. Верујући да се тај народ може уздићи до европског нивоа цивилизације и учености једино, повратком на пут с којег је сишао (исто, 408).

И Османско царство више је личило на Византијско него на монголско. Широки избором чиновника, оно је показивало важност најезде хришћана чак до врха њихове администрације. У време успона (1553-1623) од 48. великих везира, само је пет било Турака, ако се тако може рећи, један Черкез, десет непознатог порекла, 33 потурчењака, шест Грка, 11 Албанаца илу Југословена, по један Италијан, Јерменин и Грузијац. Османијама није недостајало смисла за политику, као победници, правили су уступке, отвореношћу руководећих места, на која су сарађујући с победником, ступали један по један народи Балканског полуострва, и ту и тамо оживљавали раскол Византијског царства (Brodell, tom 2, 2001: 28-29,15).

Византијска теократија, како је описао Маркс, у складу с орјенталним појмовима Турака, у Отоманској империји била је у „могућности да се развије до те мере да је свештеник једне парохије истовремено судија, председник општине, учитељ, извршилац тестамена, разрезивач пореза, свеприсутни фактор грађанског живота, не слуга већ господар свега“ који кроз привилегије хришћанског свештенства, угњетачким туторисањем, контролисањем и мешањем цркве у грађанску власт и световне послове апсорбује целокупан друштвени живот (Marx i Engels, tom 13, 1976: 108). Између муслимана и њихових православних поданика није постојао раздор, већ је верска нетрпељивост, према католицима повезивала различите православне народе у Турској, који су више волели тријумф турског турбана, него латинског шешира (исто, 80). Многи западњаци (Немци, Французи, Мађари, Италијани, Јужни Словени) одричући се своје вере и народности, тражили су и често налазили срећу у служби Порте у Турској. Отуда није чудо су муслимански поданици султана Мехмеда Освајача изражавали незадовољство великим утицајем западних личности у многим областима јавног и уметничког живота. Државном поглавару се предацивало да, поред Персијанаца и Јевреја повлашћује и „Франке“, односно хришћане (Бабингер, 2010: 471). С тим у вези треба подсетити да је

хришћанска религија (као и ислам-М.Ш.) због свог универзализма, неспојива с националном идентификацијом (Галимберти, 2018: 432-433). Мада су све православне аутокефалне цркве, узеле национални префикс, у циљу национализације православља и потпоре националној држави, као повластицу личног или националног поноса. Део је процеса идентитетског укрштања и етничког претапања балканског етничког шаренила (Петровић, 2019:144). Али, и идеологија варварства (Петровић, 2015).

Интеграција Балкана путем освајања, културе или сарадње, спутавана унутрашњом структуром, углавном је долазила споља из три велике „спољашње“ престаонице, Цариграда, Беча, Париза (и Москве-М.Ш.). Цариград је био седиште Порте, калифат ислама, центар православља, наследник Византије, раскршће Европи и Азији/ златни мост истока и запада (-М.Ш.). Беч царски град Хабзбурга, католицизма, просветитељства, модерног образовања, узор добре владавине (мозаик народа-М.Ш.). Париз, извор народног суверенитета, националне државе, уставне власти, огледало европске културе (Павловић, 2018: 452). Сан Петербург био је средиште руског самодржавља, покровитељ и заштитних турских Словена, које је имало одлике протектората.

Балканске нације нису биле природне (културне) већ „измишљене, изграђене и замишљене“ у различитим временима и околностима, наметањем, одбацивањем, укидањем, убрзаном културном асимилацијом, расељењем, протеривањем и елиминисањем. Позивом на митове и прошлост тражиле су оправдање за своје територије“, сукобљавале историјска права с правом на самоопредељење“ (исто, 453). Процес стварања политичких нација балканских народа био је део европских националних процеса, а не одвојен случај, под утицајем географије и дипломатије, великих сила.

Посебно занимљив феномен у том контексту јесте настанак црногорске државе и нације, њене моралне снаге, инспирације, јунаштва, упоређиване с малим државама Старе Грчке, „историје као бајке“, ратничког народа који је успео да задржи самосталност, добробит слободe, хришћанске вере, матерњи језик и своје законе, „синова црних планина“ (Angell, 2018: 5,6,9) мајстори импровизације и слабе дипломатске вештине. Њихов портрет обојен је често европским елитним оријентализмом и изграђиван на арсеналу стереотипова о „ратоборним народима“ чије су емоције „драматичне“ а мисли „недокучиве“ (Врајовић, 2019: 215). Место црногорског националног памћења повезано је с отпором освајачима и ослободилачким ратовима, чији вре-

менски хоризонт одређује смена генерација. Постоје породичне, социјалне и историјске генерације које „одређују ритам временског искуства једног друштва“ (Asman, 2011: 25).

После стицања независности (1878) Црна Гора с мешовитим становништвом, под вођством кнеза/краља Николе, и препорука Берлинског конгреса, у идентитетском питању и самосвести, водила је политику снажења верске толеранције и хармоније конфесионалне различитости. По правилу, у срединама већинског неправославног света, на челу, локалне власти, стајао је припадник те конфесије. Законом је утврђена равноправност вероисповести, а верска подука била је у надлежности заједнице којој ученик припада. У школама с муслиманском већином, петак је био нерадани дан, а учитељи су углавном били муслимани. Црногорски муфтија имао је статус црногорског државног чиновника. Док је барски надбискуп полагао заклетву верности црногорском књазу, а црногорска власт је утицала на остала именована у католичкој заједници, иако је у црквеним пословима био директно подређен Ватикану. Католичко свештенство је певало молитву црногорском књазу, и по одобрењу папе вршило службу на старословенском језику. Све се то одвијало на основу конкордата између Црне Горе и Свете Столице, потписан 1886.године (Андријашевић, 2018: 105-106, 103, 102).

Кнез/краљ Никола, настојао је по угледу на Швајцарску, да Црну Гору учини просвећеном, цивилизованом и уређеном државом, с првокласним школама, болницама, добрим комуникацијама и нултим дугом (Angell, 2018: 18-19). Путописци су у њој видели „малу, срећну и добро вођену државу“ (исто, 18). Политика верске толеранције, може се узети као дело просвећеног владара, део политике црногорске идеологије до 1918.године (Андријашевић, 2017) која није била лишена амбиваленте двосмисленост српско/црногорског идентитета, мегаломанске амбиције владара, под којом су трпеле традиционалне црногорске вредности. Али, и значајна појава и феномен или „мултикултурализам“ пре мултикултурализма, која се након обнове независности, покушава баштинити и данас, где се на све примењују актуелни економски закони, продуктивности и профита глобалног света. За узгајање целовитости људског бића, за циљеве држављанства и живота који је посвуда мултиетнички (Галимберти, 2018: 455) и лепо се допуњује „као лице и наличје једног хармоничног предмета“ (И. Андрић).

Међутим, мултикултурализам као концепт у свом историјском искуству, перманентно је изложен притисцима и жестоцима нападима, захтева за културном једнообразношћу етноцентризма етничких група и нација, које фантомски потражују своје историјске корене, „златно доба“ имагинарним „измишљањем традиције“ и мегаломанско/

митологизоване „чисте“ националне заједнице, заједничке судбине која нигде и никада није постојала. Јер је, њихово порекло углавном мешовито и мултиетничко, што често преставља узрок „подељеног идентитета“, његове стигматизације, синдрома „етничке мимикрије“, који није вољан и способан да прихвати постојање разлика, култура и народа, као највеће цивилизацијске вредности, толеранције која у другом човеку препознаје човека, мултиетничности као велике синтезе разлика, а не простог сабирања и насилоног интегрисања, и доминације националног идентитета, иза кога стоје економски интереси.

То често доводи до поцепаног друштва, и својом културном шизофренијом угрожава и саме основе држава, доводећи до њеног распада (пример комунистичких вишенационалних држава) које су подлегле национализму и нефункционалном поретку. Мултикултурализам је много старији од национализма. Иако га многи, сматрају мртвом и пропалом идејом, али он уопште не одумире, напротив хибрид мултиетничка друштва, још увек су у цивилизацијском смислу најразвијенија и водећа у глобалном свету, који губи појам о *jedinstvu* и способност стварања *великој савеза*.

ЛИТЕРАТУРА

- Андријашевић, Ж. (2018): *Госџодар: краљ Никола I Петровић Њеџош*. Београд: Вукотић медиа
- Андријашевић, Ж. (2017): *Црногорска идеологија 1860-1980*. Цетиње: Државни архив Црне Горе
- Angell, H. (2018): *Sinovi crnih planina*. Nikšić: NVO Crnogorski međunarodni institut za štampu
- Asman, A. (2011): *Duga senka prošlosti: kultura sećanja i politika povesti*. Београд: Библиотека XX век
- Asemoglu, D. i Robinson, Dž. (2012): *Zašto narodi propadaju: poreklo moći, prosperiteta i siromaštva*. Београд: Clio
- Babinger, F. (2010): *Mehmed Osvajači i njegovo doba*. Београд: Algoritam
- Bejker, K. (2011): *Zvuci granice*. Београд: Библиотека XX век
- Brajović, S. (2019): *Portreti knjaza Danila I Petrovića Njegoša*. Podgorica: Matica Crnogorska
- Bela, R. N. (2003): *Pogažen zavet: američka građanska religija u doba iskušenja*. Београд: Библиотека XX века
- Brodel, F. (2001): *Mediteran i mediteranski svet u doba Filipa II, tom II*. Београд: Geopoetika; Podgorica: CID

- Bauman, G. (2009). "Multikulturalizam", u: K. Kuper, I Dž. Kuper, *Enciklopedija društvenih nauka, tom I*. Beograd: Službeni glasnik
- Bauman, Z. (2018): *Stranci pred našim vratima*. Novi Sad: Mediterran publishing
- Cvijić, J. (2011): *Balkansko poluostrvo i južnoslovenske zemlje: osnove antripogeografije*. Beograd: Marso
- Čiževski, K. (2010): *Etos pograničja*. Beograd: Biblioteka XX vek
- Đženkins, R. (2001): *Etnicitet u novom ključu: argumenti i ispitivanja*. Beograd: Biblioteka XX vek
- Данилевски, Н. Ј. (2007): *Русија и Евроџа*. Beograd: Досије
- Eriksen, H. (2004): *Etnicitet i nacionalizam*. Beograd: Biblioteka XX vek
- Гачев, Г. (2011): *Менџалиџеџи народа свеџа*. Beograd: Логос: Службени гласник
- Galimberti, U. (2018): *Mitovi našeg vremena, Sremski Karlovci*. Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića
- Gibon, E. (2007). *Opadanje i propast Rimskog carstva*. Beograd: Dosije
- Hrding, S. (2005): *Multikulturalnost i nauka*. Beograd: Clio
- Kanton, Dž. (2009): *Ekstremna budućnost*. Beograd: Clio
- Kimlika, V. (2004): *Multikulturalizam: multikulturalno građansko*. Podgorica:CID, Zagreb: Jesenski i Turk
- Košarac, B. (2019): *Izazovi savremene porodice*. Pale: Filozofski fakultet Univerziteta u Istočnom Sarajevu
- Litavrin, G. (2017): *Kako su živeli Vizantinci*. Novi Sad: Akademaska knjiga
- Levi-Stros, K. (2013): *Druga strana meseca: zapisi o Japanu, antropologija I problem modernog sveta*. Beograd: Biblioteka XX vek
- Majstorović, D. (2013): *Diskursi perifesrije: eseji o kulturi i društvu u poslijeratnoj Bosni i Hercegovini*. Beograd: Biblioteka XX vek
- Marx, K. i Engels, F. (1976): *Dela, tom 13*. Beograd: Institut za međunarodni radnički pokret: Prosveta
- Mazover, M. (2017): *Solun grad duhova: hrišćani, muslimani I jevreji 1430-1950*. Beograd: Dosije
- Mestr, Ž. De (2018): *O papi*. Beograd: Službeni glasnik
- Michels, R. (1929): *Der Patritismus*. Munchen und Leipzig: Verlag von Duncker: Humboldt

- Milošević-Šošo, B. (2018): *Devijantne pojave u Republici Srpskoj*. Istočno Sarajevo: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva
- Milošević-Šošo, B. (2013): *Multietničko društvo i devijantne pojave*. Istočno Sarajevo: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva
- Pavlović, S. K. (2018): *Istorija Balkana 1804-1945*. Beograd: Clio
- Petrović, V. (2019): *Etničko čišćenje: geneza koncepta*. Beograd: Institut za savremenu istoriju: Arhipelag
- Petrović, N. Ž. (2015): *Ideologija varvarstva*. Beograd: Zadruga ResPublica. Mostart.
- Репстад, Р. (2019): *Штѡа је социологија?*. Лозница: Карпос
- Samardžić, N. (2017): *Limes: istorijska margina i poreklo posebnosti Jugoistočne Evrope*. Beograd: Heraedu
- Samner, V. G. (2010): О обичајима, u: D. Marinković, (priredio), *Rana američka sociologija*. Novi Sad: Mediterran Publishing, 199-223
- Šutović, M. (2016): "Potiskivanje nacionalnog ili samoodređenje nacije". Kultura polisa, br. 31, 217-232
- Шутовић, М. М. (2013): *Политика зајоченика*. Београд: Чигоја штампа, Косовска Митровица: Филозофски факултет
- Шутовић, М. (2009): *Вредности и насиље*. Београд: Чигоја штампа, Косовска Митровица: Филозофски факултет
- Todorova, M. (2010): *Dizanje prošlosti u vazduh: ogledi o Balkanu i Istočnoj Evropi*. Beograd: Biblioteka XX vek
- Todorova, M. (1999): *Imaginarni Balkan*. Beograd: Biblioteka XX vek
- Velikonja, M. (2010): *Titostalgija*. Beograd: Biblioteka XX vek
- Vučajić, V. (2013): *Sociologija nacionalizma*. Beograd: Službeni glasnik
- Znanjecki, F. (2012): Društvene grupe kao rezultat učešća pojedinca, u: D. Marinković, (priredio), *Čikaška škola sociologije 1832-1940*. Novi Sad: Mediterran Publishing, 67-80

Milojica M. Štović

University of Priština in Kosovska Mitrovica

Faculty of Philosophy

Serbia

„MULTICULTURALISM” BEFORE MULTICULTURALISM: OR SPLIT IDENTITY

Abstract: *Multiculturalism as a phenomenon emerged before the very concept, which with great delay became an integral part of the vocabulary of social sciences. For many communities, especially cities, and small states, were a historical mosaic of the population and centuries examples of multiculturalism, and not the identities of a culturally uniform community, who searches for identity for his origin in phantom historical roots. Even today, the multiethnic nations, confronted with the mythologized "national race" that nowhere exists, there is no other way of coexistence, except for mutual recognition and support of otherness, which is not assimilation. This makes it impossible for multiculturalism to slip into a simple collection of identity, without creative charge. People learn to respect differences and lives, which is multiethnic everywhere. His virtue is tolerance, which in the other man recognizes man and accepts diversity and otherness as the basic value, resisting hatred and destruction. Therefore, insisting on a "pure" national identity, behind which is economic interests and a tendency for domination, leads to a divided identity, a torn society, and its cultural schizophrenia endangers the very foundations of the state. Multicultural "hybrid" societies, are still the most developed societies guiding in the global world. Multiculturalism is much older than nationalism. Is by no means dead. On the contrary.*

Keywords: *multiculturalism, otherness, difference, tolerance and hybrid.*

Немања Ђукић^[1]

Универзитет у Бањој Луци
Факултет политичких наука
Босна и Херцеговина

Прегледан научни рад

UDK: 316.733

СЕЛФИ КАО ПОЛИТИКА ИДЕНТИТЕТА (ДИГИТАЛНИ САМОЕРОТИЗАМ КАО ДЕСУБЈЕКТИВИЗАЦИЈА СУБЈЕКТА)

Сажетак: У чланку који слиједи социолошки анализирамо феномен селфија као облика дигитализације идентитета. Дигитализација идентитета представља постмодерну политику идентитета која идући редом на дигитално визуелно-естетичко присуство. У првом дијелу чланка објашњавамо како слика свијета као диспозитив (предискусвени симболички простор) успоставља важећи тип друштвености, њему припадајућу врсту међуљудског одношења те њему својствен тип самоеротизма. Постмодерна слика свијета успоставља лојцентризам (ојшиоси) као нову природу друштвености, кониакт као типичан начин међуљудског одношења те селфи као доминантну форму самоеротизма. У другом дијелу чланка а на трају Лакана и Дериде, анализирамо феномен самоеротизма као симболичкој процеса формирања субјективности. У трећем дијелу чланка анализирамо феномен селфија као завршној стадија дигиталне десубјективизације субјекта.

Кључне речи: селфи, идентитета, самоеротизам, десубјективизација, мрежа, аватар.

УВОД

У социолошком смислу, селфи представља облик дигитализације идентитета. Дигитализација идентитета представља постмодерну политику идентитета која смјера тоталној десубјективизацији субјекта, посредством идентитетске суспензије личности којом се личност редукује на дигитално присуство њене визуелно-естетичке експресије. Претпоставку за појаву овог феномена представља радикална измјена слике свијета, која као диспозитив (предискусвени симболички простор) успоставља важећи тип друштвености, њему припадајућу врсту међуљудског одношења те њему својствен тип самоеротизма. Друштве-

^[1] nemanjadjukic00@yahoo.com

ним групама, и кад све друго пропадне, преостају борбе око идентитета. Лојалисти (свих боја) грозничаво траже начин, да своје „сањарије о доминацији преведу у друштвену стварност“ (Dženkins, 2001: 184). Локални „интереси“ и колективна тежња прихватљивог решења националног питања, економске неравноправности и насиља, често су таоци континуираног потенцијала и установе културе (и политике-М.Ш.) који и даље генеришу етничке разлике, дистанцу и непријатељство (исто, 212). Реч је, о двосмерном процесу утицаја културног и политичког систем на људе и друштвене групе, и њиховог делања на изградњи (мултикултурног) друштва и улоге централне државе, историјата контаката и државне интеграције. Отвара се проблем, потискивања националног или самоодређења нације као тријумфа нације државе, које је у случају Југославије, у потпуности довело до њене дезинтеграције (Шутовић, 2016) и пораза концепта мултикултурног друштва, наметањем концепта ендогамије, идеологије „чисте“ нације. Иако су социолози попут Вебера и Михелса, одбацили идеју модерне нације засноване на расној сличности, у корист језичке заједнице као предуслова осећања националне припадности субјективној заједници судбине заједничких искустава и сећања и „географске заједнице простора и узајамне зависности“ (Michels, 1949: 159; cit; Vujačić, 2013: 25-26).

У психолошком смислу, селфи представља скопско (визуелно) помагало које субјекту омогућава да посредством технике као транзиционог објекта успостави самоеротичан однос са својом сликом као објектом свог властитог ероса и тако кроз кориговање своје властиности у рефлексiji, успостави пожељни модел самообјективизације којом изнуђује прихватање од стране другог те на тај начин достигне жељено самоискуство (замишљену или пожељну представу о себи).

СЛИКА СВИЈЕТА КАО ДИСПОЗИТИВ ДРУШТВЕНОСТИ

Ако прихватимо фундаментални став на коме је конституисана феноменолошка социологија а који гласи да ментални процеси претходе материјалним процесима (Хусерл), онда је неизбежно закључити да тип друштвености неке епохе, као израз колективне перцепције људи те епохе, директно зависи од од важеће слике свијета. Слика свијета (Хејдегер) схваћена као епистема (Фуко), односно као структура свијести људи једне једне епохе (Манхајм), представља епохално важећу представу о стварности и у том смислу она представља диспозитив(ност) и предуслов(ност), то јест скуп метафизичких предпоставки које одређују перцепцију у којој се догађа конституисање самог предмета искуства. Како истиче Агамбен, диспозитивност у стратешком смислу представља метафизичку предусловност која обезбјеђује организованост и кохерентност дискурса – то је цјелина нејезичких и

из њих исходећих језичких поступака који као контекст претходно и прије конституције властитог (само)искуства одређује шта се унутар дискурзивности уопште може појавити као предмет искуства. Отуда је диспозитив питање моћи и граница сазнања (Агамбен, 2012: 60–61).

Диспозитив као слика свијета односно предискуствени симболички простор, отуда се нужно појављује као детерминанта одређеног типа друштвености. Диспозитивност предмодерне слике свијета тј. њен предискуствени симболички простор структурисан је на идеји трансценденције (Митологија, Бог). Због тога је колективна структура свијести ове епохе, њена епистема и перцепција затворена. Уопштена могућност идентификације у слици свијета заснованој на идеји трансценденције може једино да се рефлектује ка унутра, због чега је друштвеност ове слике свијета и могла да носи аутоцентрична обиљежја етноцентризма (Валденфелс, 2005: 51). Отуда предмодерна слика свијета успоставља етноцентризам као важећу природу друштвености, интерсубјективни Ми-однос као типичан начин међуљудског одношења те колективизам и трибализам као доминантну форму самоеротизма.

Диспозитивност модерне слике свијета тј. њен предискуствени симболички простор структурисан је на идеји утопије (*a topos*). Због тога је колективна структура свијести ове епохе, њена епистема и перцепција отворена. У слици свијета заснованој на идеји утопије, друштвеност може једино да се рефлектује ка споља због чега могућност њеног одређења једино и може да посједује аутоцентрично обиљежје егоцентризма (Валденфелс, 2005: 51). Отуда, модерна слика свијета успоставља аутоцентризам (индивидуализам) као важећу природу друштвености, релацију и интеракцију као типичан начин међуљудског одношења те индивидуализам као доминантну форму самоеротизма.

Диспозитивност постмодерне слике свијета тј. њен предискуствени симболички простор структурисан је на идеји вишемјестности (*hetero topos*) те истовремености (*online*). Због тога је колективна структура свијести ове епохе, њена епистема и перцепција фрагментирана, неповезана, дифузна и имплодирајућа. У слици свијета заснованој на флуидности, друштвеност једино може да се саморефлектује због чега могућност њеног одређења једино и може да посједује аутоцентрична обиљежја логоцентризма (Валденфелс, 2005:5 1) и да се испољава у категоријама спектакла, глобалног и вјештачке интелигенције. Отуда постмодерна слика свијета успоставља логоцентризам (опшност) као нову природу друштвености, контакт као типичан начин међуљудског одношења те селфи као доминантну форму самоеротизма.

СЕЛФИ КАО САМОЕРОТИЗАМ

Појам самоеротизма треба схватити као преокупираност јаства сопством (Левинас), тј. као свођење ероса (у ужем смислу ријечи либида) на своју властитост. Самоеротизам представља повијесно и културно универзалну праксу успостављања своје властитости као доминантног објекта властитог ероса и ова пракса има неколико различитих облика испољавања: онтолошку (индивидуализам), психолошку (нарцисоидност), сексуалну (хомосексуализам) и дигиталну (селфи).

У психолошком смислу, селфи представља скопско (визуелно) помагало које субјекту омогућава да посредством технике као транзиционог објекта успостави самоеротичан однос са својом сликом као објектом свог властитог ероса и тако кроз кориговање своје властитости у рефлексиви успостави пожељни модел самообјективизације којом изнуђује прихватање од стране другог те на тај начин достигне жељено самоискуство (замишљену или пожељну представу о себи).

У филозофско-психолошком смислу најбољи модел за разумевање процеса формирања субјективитета понудио је Жак Лакан. За формирање субјективитета (идентитета) од предсудног значаја је диспозитивност слике свијета (предискуствени симболички простор) а не субјект (појединац) као такав, јер субјект (појединац) своју субјектност (личност) не може стећи изван неког симболичког поретка (културе) већ искључиво на основу симболичког поретка и у датом односно фактички важећем симболичком поретку и то путем интернализације (поунутрењем) симболичког поретка у коме се налази (Милутиновић, 2012:199–206).

Истовјетно логицира и Жак Дерида (Derrida, 1992: 349-375) одређујући идентитет као нежељену појаву, инцидент и ексцес. У крајњој линији идентитет не представља ништа друго до ретроактивно приписивање значења нашем биолошком присуствовању. Моје биолошко рођење или биолошко рођење мене, није мјесто мога идентитета. Сам исказ „ја сам рођен“ логички је немогућ јер у тренутку мога рођења, рођења мене, у том чину, мој его није постојао. Није постојала моја свијест, моја самосвијест, моје самоискуство. Стога је немогуће да су ми чином биолошког рађања као својеврсног биолошког испостављања у свијет, они који су ме родили дали идентитет јер тај идентитет онда није мој већ њихов. Да ли сам ја оно што започиње прије мене? У овој ситуацији нема, ма колико се трудили, ни најмањег аргумента који би могао да покаже супротно. Не само да у чину мога биолошког испостављања у свијет није постојао мој его већ није постојала било каква представа о мени. Оно што је могло да постоји је само пуко очекивање оних који су ме испоставили у свијет у то шта ја треба да постанем али

опет то само по себи није довољна основа за било какво утемељење. Па чак и да јесте, само очекивање као такво већ припада домену онога што тек треба да се деси. Отуда покушај сваке идентификације већ припада, зависи или је пак положен у домен будућности, у домен могућег. Идентитет тек треба или тек може да се деси. Стога сама могућност идентификација као таква већ неопозиво припада домену могућег, непостојећег, будућег. Она придлази. Идентитет је тек шанса. Мој идентитет, идентитет мене, тек треба или може бити утјеловљен (инкорпориран, in corpore, приписан моме тијелу). „Ја“ задобијам идентитет тек кад он постане утјеловљен, тек онда када одређено значење буде приписано моме биолошком присуству. Отуда биолошко рођење мене није моје право рођење (иако је прво рођење) јер оно није мјесто мога идентитета. Моје право рођење долази тек накнадно – приписивањем некаквог значења чину мога биолошког испостављања, чињеници мога биолошког присуства. Приписивање неког значења, неке представе о мени – о томе шта јесам или шта нисам. С тога, дакле, нужно и неизбјегно, идентитет као ретроактивно осмишљавање мог биолошког присуства није ништа друго до наративни или дискурзивни конструкт.

Отуда, из хоризонта Лаканове и Деридине деконструкције онтологије идентитета, произилази да идентитет нема онтолошки статус. Симболички поредак је субјектан а идентитет као субјективност представља само симболичко-релациони конструкт, такорећи пуки дискурзивни упис. Идентитет није стварно (предметно) присутан као реалан квалитет или својство неког појединца. Као дериват симболичког поретка у коме биолошко присуство неког појединца задобија своје значење и смисао, идентитет само назначавача симболичку присутност појединца коме је приписан, чиме појединац постаје приказан и назначен унутар симболичког поретка који га креира. Идентитет (субјектност) егзистира само симболички, он нема реалну објектност, он је чињенично изгубљен. То такође значи да реконструкција идентитета није могућа, јер идентитет (субјективност) као релационо-симболички конструкт не посједује никакву онтолошку или архетипску метаструктуру на коју је могућ повратак у условима кризе. Стога је идентитет као такав, већ сам по себи, мјесто и израз кризе. Опстојећи само симболички-реалционо и аутореферентно (у односу на себе и заснивајући се само на самом себи), идентитет (субјективност) нужно представља самоеротизам – преокупираност јаства сопством, односно метафизичку ухаваеност и преокупираност ега својом властитом представом (сликом).

СЕЛФИ КАО ДЕСУБЈЕКТИВИЗАЦИЈА СУБЈЕКТА

Селфи као пракса кориштења техничког средства како би се вјештачким путем, накнадно и посредно, успоставио однос према себи и тако произвело и очувало пожељно самоискуство, заправо представља праксу десубјективизације субјекта, јер као важећи облик самоискуства у новој умреженој друштвености он показује да је идентитет редукован на дигитално допуштену присутност. Говорећи терминологијом Жоржа Батаја селфи као технички опосредовано присуство субјекта у медијској слици свијета разграђује самог субјекта лишавајући његов дигитални израз његовог властитог присуства (Bataille, 2007: 217). Епистемолошки оквир за правилно разумијевање логике техничког опосредовања понудио је Мишел Фуко својом синтагмом „прагматика сопства“ (Фуко, 2010: 12-13). Прагматике сопства треба разумијевати као технологије произвођења инструменталног самоискуства путем технички опосредованог односа према себи и другима. Однос према другом, феноменолошки посматрано, може бити технички опосредован на два начина: 1. техничким средством и 2. техничком конституцијом односа (улогом, идентитетом, статусом). У првом случају, техничко средство се умеће у однос и тако посредује, филтрира и одређује однос, јер се учесници у односу више не односе директно једно према другом (лицем-у-лице) већ свако понаоко према техничком средству које омогућује и обезбјеђује однос (релацију, интеракцију и контакт). За разлику од односа лицем-у-лице који представља интерсубјективни Ми-однос личности, релација представља однос субјекта према објекту а интеракција однос између објеката. Дигитални облик интеракције представља контакт који као израз крајње инструментализоване логике техничког одношења постаје основни облик међуљудског одношења у умреженој друштвености. За разлику од односа у ужем смислу ријечи који предпоставља узајамну ангажованост (рукоположеност) личности, контакт је увијек техничког карактера, он припада мрежи као матрици симултаних конекција и дисконекција која избацује остале врсте односа (Бауман, 2009: 14).

Отуда је сама природа контакта као извањским путем омогућена интеракција корисника већ унапријед успостављена и одређена логиком мреже која посредовањем корисничке интеракције структурира логику своје самоодрживости тако што дигитално присуство корисника редукује на средство властитог самоодржања. Друштвене мреже врше десубјективизацију корисника односно укидају његову субјектност тако што га свде на дио објектности логоцентричног поретка мреже, свде га на средство помоћу којег се мрежа као аутореференцијална општост испољава и манифестује. Суштина субјективности (идентитета) корисника мреже више није питање значењског садржаја

његове субјектности, суштина његовог идентитета постаје оно што није он, оно што се налази ван њега, оно што он не поседује али га оно извана омогућује тј. допушта му да учествовањем у одржавању и репродуковању општег својом укљученошћу у то опште задобије своју властитост. Учествовајући у дигиталном поретку социјалних мрежа, корисник не добија неограничену „слободу“ симболичке интерактивности, већ добровољним и слободним укључивањем у логоцентричну мрежу (оно опште које је засновано у самом себи и које се односи према самом себи), трансформише своју субјектност у дигитално присуство које без остатка бива апсорбовано у чистој објектности мреже. Постајући дио мреже корисник постаје дио логоцентричне аутореферентности дигиталне стварности која укљученост успоставља као нови критериј присутности (online). Дигитална стварност је логоцентрични израз моћи – присвајање у име општег које се више не састоји у узимању и давању или негацији живота или пак технонаучној производњи и контроли живота, већ у самој могућности и способности диспозитивирања присутности и стварности (одређивања услова присутности и стварности). Могућност одређивања присутности начело је апсолутне моћи - моћи која је постала аутореференцијална и која нема утемељења у стварности као нечему што је изван ње већ у самој себи. Информисати се, слати или примати информације значи учествовати у метафизички општег (глобалног) као чистој деконтекстуализацији на начин који захтјева претходно укинуће властите субјектности. Отуда, бити у контакту значи бити без контекста – без значењског реално-искуственог и социјално-процесног залеђа.

Дигитална слика свијета отуда је парадигма техничке (ауто)референтности. Адорновски говорећи, то је логоцентрична декомпозиција личности која се онтолошки стилизује у апсолутно. Логоцентричност дигиталне стварности као чисто одсуство реалног значењског залеђа, производи нови облик друштвености у коме идентитет (субјективност) заправо фигурира дигитално као понављајући одраз аутореферентности саме симулације. Умрежена друштвеност установљена на моделу технички опосредоване комуникације нема никакве везе са интерсубјективношћу, јер док је за модел интерсубјективности референцијалан други субјект (отуда интерсубјективност и јесте субјект-субјект однос који се заснива у оном заједничком између другог и мене); у умреженој друштвености референцијална је сама умреженост. Отуда, умрежена друштвеност дигитално успоставља аватар као нови модел (врсту) идентитета. Аватар је крајња тачка деконструкције субјективности (идентитета) у којој идентитет није само сведен на визуелну димензију него је визуалност сама редукована на пуку дигитално-естетичку експресију без икаквог семантичког (значењског залеђа). Дигитално самоискуство као једини облик самоевиденције који је

допуштен од стране логоцентричне природе друштвених мрежа, није ништа друго него „самодисциплинујућа идентитетска пракса“ која као услов учествовања у општем (мрежи) и прихватања од стране општег (мреже) захтјева самокорекцију према претходно стандардизованој перспективи и уклапање у њу. На тај начин се коначни доживљај себе редукује на дигитално присуство властите естетичке експресије. У том смислу селфи као самодисциплинујућа идентитетска пракса свођења своје властитости на пуку дигитално-естетичку експресију није ништа друго него „де-формација (de-formatio) субјектности, раз-рјешење субјектности од властите субјективности, то је имплозија самог принципа идентификације која субјектност сада у-обличује (in-formatio) као чисту објектност“ (Bataille, 2007: 217).

ЗАКЉУЧАК

Селфи је израз постмодерне политике идентитета која смјера тоталној десубјективизацији субјекта посредством идентитетске суспензије личности којом се личност редукује на дигитално присуство њене визуелно-естетичке експресије. Претпоставку овог феномена представља измјена слике свијета која као диспозитив (предискусствени симболички простор) успоставља важећи тип друштвености, њему припадајућу врсту међуљудског одношења те њему својствен тип самоеротизма. Предмодерна слика свијета успоставила је етноцентризам као важећу природу друштвености, интерсубјективни Ми-однос као типичан начин међуљудског одношења те колективизам и трибализам као доминантну форму самоеротизма. Модерна слика свијета успоставила је аутоцентризам (индивидуализам) као важећу природу друштвености, релацију и интеракцију као типичан начин међуљудског одношења те индивидуализам као доминантну форму самоеротизма. Постмодерна слика свијета успоставља логоцентризам (општост) као нову природу друштвености, контакт као типичан начин међуљудског одношења те селфи као доминантну форму самоеротизма.

ЛИТЕРАТУРА

- Агамбен, Ђорђио (2012). *Диспозитив и групи есеји*. Нови Сад: Адреса.
- Bataille, Georges (2007). *Informe*. Paris. Gallimard.
- Бауман, Зигмунд (2009). *Флуидна љубав*. Нови Сад: Медитеран Паблишинг.
- Валденфелс, Бернхард (2005). *Топографија сјџранои*. Нови Сад: Стилос.
- Derrida, Jacques (1992). *Points de suspension*. Entretiens. Paris: Galilée.
- Милутиновић, Дејан (2012). У тамници језика: Лаканов психоаналитички концепт. *Годишњак за српски језик*, број ХХВ/12: 199–206
- Фуко, Мишел (2010). *Владање собом и групама*. Загреб: Антибарбарус.

Nemanja Đukić

University of Banja Luka

Faculty of Political Sciences

Bosnia and Herzegovina

SELFI AS IDENTITY POLICY (DIGITAL AUTOEROTICISM AS THE DESUBJECTIVIZATION OF THE SUBJECT)

Abstract: *In the following article, we sociologically analyze the phenomenon of selfies as an expression of postmodern identity politics. In the first part of the article, we explain how the quite specific The World Picture as a dispositive (pre-experiential symbolic space) establishes quite specific type of sociability, quite specific type of interpersonal relation, and quite specific type of autoeroticism. The postmodern World Picture establishes logocentrism (generality) as the new nature of sociability, contact as a typical mode of interpersonal relation, and selfies as the dominant form of autoeroticism. In the second part of the article, in a manner characteristic of Lacan and Derrida, we analyze the phenomenon of autoeroticism as a symbolic process of the formation of subjectivity. In the third part of the article, we analyze the phenomenon of selfies as the final stage of digital desubjectivization of the subject.*

Keywords: *selfies, identity, autoeroticism, desubjectivization.*

Радмила Пејић^[1]

Бања Лука

Босна и Херцеговина

Прегледан научни рад

UDK: 316.7:378.4

ТРАНСФОРМАЦИЈА УЛОГЕ И ИДЕЈЕ УНИВЕРЗИТЕТА ОД НАСТАНКА ДО БОЛОЊСКОГ КОНЦЕПТА^[2]

Резиме: У раду се полази од идеје универзитетна и њене промјене које су се дешавале кроз различите историјске епохе, анализира се концепт универзитетна у свијетлу мишљења и полемика филозофа које би требале допринијети разумјевању стварности у којој се универзитет налази у процесу своје трансформације. Теоријски оквир за разматрање овога проблема заснива се на анализи узрока који су довели до стварања новог концепта универзитетна кроз филозофско – социолошко поимање исто. Циљ овог рада је да се докаже да промјене у друштву утичу на мијењање функције универзитетна, његове улоге и структуре. Истраживање ће објаснити узроке који су довели до трансформације универзитетна. У том смислу се аналитички компарирају различита одређења појма, улоге и значаја универзитетна у различитим историјским периодима како би коначно разумјевање наведеног проблема било адекватније схваћено у складу са друштвено-економским приликама савремених услова живота. Разумјевањем савременог друштвеног контекста и детаљном анализом друштвених, економских, историјских и културних промјена које су ослабиле традиционални универзитет, потребно је утврдити у којем правцу ће промјене воде високо образовање и до каквог концепта универзитетна ће оне довести.

Кључне речи: идеја универзитетна, трансформација, глобализација, болоњски концепт универзитетна.

УВОД

Универзитет је средњовјековна творевина, која је из темеља промијенила суштину и начин образовања какви су били познати још од античких времена. За разлику од античких школа (питагорејска школа, Платонова академија, стоичка и епикурејска школа, атинска позно–хеленистичка неоплатонистичка школа) које су у већини случа-

^[1] radmilapejic1111@gmail.com

^[2] Рад представља кориговану верзију једног поглавља докторске дисертације „Спорови око болоњског концепта универзитетна“ одбрањен, 13.12. 2016. године.

јева биле школе живота, средњовјековни универзитет је своје принципе градио на трагу Аристотеловог Ликеја који је био научноистраживачка установа којој је циљ био да студенти стекну знање о свијету.

Универзитети су у средњем вијеку у себи одржавали равнотежу практичних и теоријских знања, претендујући ка цјелини знања, настојећи да је нађу и успоставе. То ни у ком случају не значи да је на средњовјековним универзитетима владала хармонија. Напротив, и њихову структуру су периодично потресале кризе.

За разлику од средњег вијека када је универзитет био једино мјесто стицања знања и образовања, у новом вијеку, с настанком грађанског друштва, универзитет почиње да губи свој ранији повлашћени статус, свдећи се све више на оруђе државе у реализовању њених виталних пројеката. У XIX вијеку високо образовање у Европи добија нову форму. Формирају се универзитети под државном управом који имају улогу све отворенијег образовања. Универзитет, као синоним високог образовања, постаје један од идеолошких државних апарата, произвођач знања и чувар националне културе.

Трансформацију класичног универзитета у савремени универзитет иницирала су и два развојна процеса у другој половини двадесетог вијека - глобализација и технолошки развој, процеси који мјењају начин на који појединац живи, ради и учи. У неолибералном капиталистичком друштву, материјалне вриједности су доминантне, а знање постаје роба која на тржишту рада новчани еквивалент добија у зависности од потражње.

Сходно промјенама у друштву и универзитет је мјењао улоге. Мануел Кастелс (Manuel Castells) говори о четири улоге универзитета које су доминирале у различитим периодима. Прва таква улога јесте улога идеолошког апарата. Друга улога је стварање доминантних елита, у смислу избора оних који ће високим образовањем добити жељени статус, али и шире, пошто универзитети нуде простор унутар којих се елите умрежавају и „успостављају кодове разликовања између елита и остатка друштва“. Кастелс даље наводи, „трећа улога универзитета јесте да ствара и шири знање, улога која и данас доминира у дискурсу о високом образовању. Посљедња, четврта улога универзитета јесте образовање администрације, прво црквене, затим и државне, да би се касније ова улога проширила на образовање стручног кадра за бројна друга занимања (инжењери, љекари, итд.)“ (Castells, 2001: 207). Како Кастелс запажа, у вишевијековној историји универзитета ниједна од ових улога није потпуно нестала, а крајем XX вијека оне су модификоване у складу са новонасталим окружењем.

Крајем XX вијека, као одговор Европе на глобалне промјене у свијету почео је болоњски процес, који је инициран повељом Magna Charta из 1988 године и Сорбонском декларацијом 1998 године. Заједничку декларацију потписали су министри 29 европских држава у Болоњи 19. јуна 1999 године. Данас у овом процесу учествује 47 чланица, међу којима је и Босна и Херцеговина, која је Болоњску декларацију потписала 2003 године. Важност коју су земље потписнице дале овом процесу може се, између осталог, видјети и у чињеници да су промјене које су услједиле у високом образовању широм Европе назване болоњска реформа.

НАСТАНАК МОДЕРНЕ ИДЕЈЕ УНИВЕРЗИТЕТА

Универзитет, схваћен као корпорација факултета, настао је средином XII вијека, мада већина истраживача сматра да је идеја универзитета историјски новијег датума и да се о њој говори посљедња два вијека. Разлику између средњовјековног универзитета и модерне идеје универзитета, која се јавља крајем XVIII и почетком XIX вијека, у епоси њемачког класичног идеализма, први пут је истакао Имануел Кант (Immanuel Kant) тумачењем традиционалне подјеле на „више” и „ниже” факултете у свом спису „Спор Теолошког и Филозофског факултета“ (1798). Кантово схватање подјеле факултета било је инструкција за организацију савремених универзитета, односно за организацију универзитетске наставе на њемачким универзитетима (Лолић, 2006). Кант је прихватио стару подјелу факултета на три виша (теолошки, правни и медицински) и један нижи (филозофски). На „коперникански преокрет“, који је изазвало Кантово одређење положаја појединих факултета на универзитету, указује у свом прегледу историје образовања В. Базала истичући да је: „Уз мале измјене класично свеучилиште од краја XVIII стољећа до данас имало четири факултета: филозофски, теолошки, правни и медицински. Филозофија се на многим свеучилиштима брзо подијелила на хуманистичке науке и на природословље, а на другима се то догодило тек средином XX стољећа. Теологија се одржала на свеучилиштима која су задржала стари животни назор, а на другима је укинута” (Bazala, 1986: 194).

Најеминентније мјесто у науци, мјесто на којем је веза између науке и универзитета најчвршће теоријски утврђена, представља Хумболтово (Friedrich Wilhelm Christian Karl Ferdinand von Humboldt), одређење модерног универзитета. Димић указује на три чувена хумболтовска принципа на којима треба да се заснива универзитет: јединство науке, јединство наставе, истраживања и академских слобода наставника и студената (Димић, 2013).

Већина истраживача који су се бавили разматрањем проблема конституисања модерног универзитета сматра да су Кант (Immanuel Kant), Фихте (Johan Gotlib Fichte), Хегел (Georg Wilhelm Friedrich Hegel), Шелинг (Friedrich Wilhelm Joseph von Schelling), Гете (Johann Wolfgang von Goethe), Шилер (Johann Christoph Friedrich von Schiller) и Хумболт својим филозофским и педагошким идејама били главни иницијатори промјена које су се крајем XVIII и почетком XIX вијека догодиле у њемачком академском животу, а из којих је рођена нова идеја универзитета. Не умањујући улогу других њемачких филозофа и књижевника у стварању идеје универзитета, треба нагласити да су, Хумболт својим научним радовима и Фихте својим цјелокупним научним и филозофским дјелом, водили главну битку за реформу тадашњих универзитета.

Филозофски факултет, по Фихтеу, има задатак да утемељује живот универзитета и да својим филозофским принципима обезбиди слободу науке. Фихтеов је став да универзитет не смије постати школа за праксу. Научно образовање не треба да произилази из потреба струковних занимања, нити из потреба одређеног позива. Фихтеова порука да ће народ који има најтемељније и најсвестраније образовање бити уједно и најмоћнији и најсрећнији међу народима свога времена, изречена у освит XIX вијека, постала је главна идеја водилца не само њемачке просвјетне политике, већ и других народа у Европи у том раздобљу (Лолић, 2006).

Многи филозофи, међу којима су Јасперс (Karl Theodor Jaspers), Дерида (Žak Derrida), Хабермас (Jirgen Habermas), и други, упозоравали су и тада на кризу која се и данас јасно огледа у урушавању идеје универзитета. Покушавајући, послије Другог свјетског рата, да рехабилитује Хумболтову идеју универзитета која је у Њемачкој доживјела потпуни крах доласком нациста на власт, Јасперс је посебну пажњу посветио мјесту и улози филозофског факултета у историји модерне европске идеје универзитета. „Филозофски факултет има изузетан положај. Он првобитно није био припрема за неки одређени позив, него је био припремна школа за све друге факултете. Тај положај се променио. Од припремања он је постао основа. Он сам за себе обухвата све науке” (Јасперс, 2003: 4).

ГЛОБАЛИЗАЦИЈА И УНИВЕРЗИТЕТ

Процес глобализације одређује реформу образовања која се појављује као нужност у неолибералном капиталистичком друштву. Традиционални универзитет који је био носилац промјена, чувар националне културе, произвођач нових знања, али и чувар државне идеологије, под утицајем глобализације и технолошког развоја на крају XX и почетком XXI вијека, проживљава трансформацију.

Овај транзициони амбијент намеће универзитету додатне, често противрјечне одговорности у економској, политичкој и културној сфери.

Стратешки циљ Европске уније је да се уз помоћ „друштва знања” оспособи за глобалну тржишну утакмицу са Сједињеним Америчким Државама и другим великим глобалним играчима. Процес глобализације треба појединце спремне да се уклопе у нове савремене токове, као и истраживачке пројекте које прате промјене и захтјеве савременог тржишта и економске политике. Ипак морамо имати у виду да са неопходношћу реформи образовања долази до губитка традиционалне функције универзитета која је генерисала националу интелигенцију, како наводи Антонић. „Универзитет не треба више да ствара слој националне интелигенције – као једног од главних покретача и дјелатника модернизације, већ слој аутоматизованих стручњака, чија је главна функција опслуживање транснационалног економског и политичког система“ (Антонић, 2011: 14).

Поред тога, у контексту стварања нових друштвених вриједности, универзитет се нашао пред великим изазовом не само због тога што мора да понуди адекватан одговор на промјене у окружењу, већ и зато што се од њега очекује да кроз друштвени ангажман те промјене обликује и усмјерава, наводи Спасојевић (2012).

ЕКОНОМСКО-ПОЛИТИЧКА ТРАНЗИЦИЈА ДРУШТВА И ТРАНСФОРМАЦИЈА УНИВЕРЗИТЕТА

Економска транзиција друштва и трансформација универзитета два су повезана процеса која су донијела вјероватно највеће промјене. Све више се придаје значај сарадњи универзитета и привреде, што се посматра као нова мисија универзитета. Тако схваћена, мисија је интегрални дио концепције о „економији заснованој на знању“ која чини основу политике развоја Европске уније. Поред већ традиционалних задатака у истраживању и настави, све чешће се говори о новој мисији универзитета која укључује комерцијализацију знања, развоја истраживачких пројеката и патената, те стварања spin-off компанија чији су власници универзитети. Остојић истиче да се и код нас „Економски успех једне земље у великој мери ослања на људски капитал - знање, вештине компетенције људи које доприносе друштвеном благостању“ (Остојић, 2013: 373).

Поред партнерства са привредом, спомиње се и подстицање развоја предузетничког духа међу универзитетима у контексту увођења тржишних механизма и стварања климе за развој тзв. предузетничког универзитета (Clark, 1998). Док се сарадња са привредом

објашњава у контексту општег економског развоја, одговорност универзитета према потребама тржишта рада оправдава се као добробит за појединце. Стога, Божић Миљковић истиче „да су веће развојне могућности на страни оних земаља које поседују знање, интелектуални капитал, вештине и компетенције. У савременом друштву, кључна улога у одређивању стратегије пословања одређене економије и њеног позиционирања на глобалном тржишту, припада управо овим ресурсима“ (Божић Миљковић, 2013: 275)

Такође, политичка транзиција друштва утиче на трансформацију универзитета. Учешће универзитета у промјенама схваћено је као нормативно прихватљива борба елите за своја људска и грађанска права. Легитимитет оваквог дјеловања произилази из схватања да је универзитет неизоставни дио цивилног друштва због своје аутономне организационе структуре и наставног процеса у којем се изучавају и промовишу демократске идеје.

Посебан допринос политичка транзиција друштва даје трансформацији универзитета кроз још један елемент „треће мисије“, а то је учешће универзитета у изградњи цивилног друштва и демократских вриједности и праксе кроз образовање заинтересованих грађана (Elkana, 2009). Универзитет овај циљ може остварити на више начина. Прије свега, ријеч је о увођењу наставних садржаја који усмјеравају студенте ка пожељном профилу „активног грађанина“, затим о обликовању наставе на начин који ће омогућити студентима да буду самостални, да формулишу и заговарају своје мишљење. Други важан дио овог процеса је реализовање демократских вјештина, односно укључивање студената у управљачке структуре, чиме се остваривање „треће мисије“ поклапа са вриједностима болоњског процеса.

С друге стране, наметање болоњске реформе на нашим просторима свакако је подразумијевало и прикривени политички циљ, који би у коначном исходу ишао у прилог економској поларизацији свијета на богате и сиромашне уз задржавање простора репродукције јефтине радне снаге.

У суштини, можемо рећи да је трансформација универзитета одговор друштва на захтјеве тржишта изван оквира наше земље, јер заговорници реформе образовања углавном говоре о промјенама на глобалном тржишту рада и изазовима свјетске економске сцене.

УНИВЕРЗИТЕТ И ДРУШТВЕНЕ ВРИЈЕДНОСТИ

Културну транзицију друштва превасходно разумијемо у контексту стварања доминантних друштвених вриједности. Историјски гледано, универзитети су имали велики значај у процесу изградње нације и државе. Други аспект културне функције универзитета ослања се на поменуте идеје о универзитету као инкубатору нових идеја и критичког проматрања стварности. О релативно супротстављеним улогама универзитета као установе која с једне стране чува и преноси културно наслијеђе и тиме даје стабилност националном идентитету, а од које се, с друге стране очекује иновација и модернизација, свједоче на примјер области које су дефинисане у истраживачким програмима које држава финансира. Овај сукоб у транзиционим друштвима добија на значају због чињенице да се читаво друштво налази у потрази за новим идентитетом, па се у односу на ову потрагу политичка заједница дијели на два блока: модернички, који нови идентитет дефинише као „повратак Европи“ и традиционални, који се ослања на повратак вриједностима које су биле утемељене прије Првог и између два свјетска рата (Спасојевић, Бранковић, и Клеут, 2012: 1167).

Значај ове подјеле повећава се у практичном смислу, због постојећег оквира интернационализације универзитета и болоњске реформе које се перцепирају као дио међународног утицаја на универзитет, чак и када промјене које се спроводе немају никакав вриједносни и идеолошки садржај. Овдје се заправо универзитет понаша као огледало друштвених сукоба јер „изражава и појачава идеолошке борбе које постоје у друштву“ (Castells, 2001: 206).

Изван нормативног сагледавања вриједносног карактера и улоге универзитета стоје реални проблеми настали реформисањем високог образовања. Чињеница је да је данас образовање под утицајем економских фактора. „Класичне вриједности образовања помоћу сазнања, извјесности истине и критичког духа се замјењују компетитивношћу, тренингом, ранг листом, лидерством и тржишном ефикасношћу“ (Лаушевић, 2010: 90). Данас знање добија своју вриједност кроз новчану добит. Знање ради знања, ради постизања виших вриједности и оплемењивања људског духа, које је покретало масе у сврху друштвеног напретка замијењено је прагматичним знањем, тренутно потребним и некритичким. „Због тога систем високог образовања више не образује идеале већ компетенције за рад у погонима и институцијама“ (Лаушевић, 2010: 87).

ЗАКЉУЧАК

Од болоњске реформе високог образовања па све до данас, многи аутори су писали о реформама образовања, али је занемарив број радова које се баве теоријско-дескриптивном и појмовном анализом самог значења појма универзитета па и трансформације његове улоге и идеје. Посебан допринос рада огледа се у филозофско-социолошком аналитичком приступу разумијевању наведеног проблема, као и сагледавању економско-политичких и глобалних фактора који су утицали на удаљавање од хумболтовске идеје и схватања идеје универзитета. Рад проблематизује уопште могућност одржавања универзитета у досадашњем схватању и анализира његову трансформацију ка потреба тржишта рада што доводи до обесмишљавања самог појма „универзитета“.

ЛИТЕРАТУРА

- Антонић, С. (2011). *Транзициони скакавци : идејна сучељавања 2008-2011*. Нови Сад: Orpheus.
- Bazala, V. (1986). *Pogled na probleme suvremene znanosti*. Zagreb: Školska knjiga.
- Божих Миљковић, И. (2013). Образовање и радна снага као фактори привлачења страних инвестиција, *Зборник радова Образовање и развој*. Институт за друштвена истраживања, Београд. стр. 275-284.
- Gof, Le Ž. (1982). *Intelektualci u srednjem vijeku*. Zagreb: GZH.
- Димић, З. (2013). Рађање идеје универзитета, Сремски Карловци / Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића.
- Зечевић, С. (2010). Нормативна организација Болоњског система студирања, *Социолошка луча*. вол. IV. бр.1: 78–84.
- Јарић, И. и Вукасовић, М. (2009). Болоњска реформа високог школства у Србији: Мапирање фактора ниске ефикасности студирања, *Филозофија и друштво*. 2. 119–151.
- Јасперс, К. (2003). *Идеја универзитета*. Београд: Плато.
- Castells, M. (2000). *Informacijsko doba: Ekonomija, društvo, kultura. Usporičeno društvo*. Zagreb: Golden marketing.
- Коковић, Д. (2011). Болоњска декларација–подстицаји, отпори и ризици, *Зборник радова са научној скупштини*. Филозофски факултет Бања Лука. бр.12:127–136.

- Кулић, Р. (2008). Глобализација и Болоњски процес. Педагогија, Београд: *Иновације у настави*. бр. 4. стр. 527-539.
- Лаушевић, С. (2010). Економизација знања и образовања: Пут у необразованост? *Социолошка луча*. вол.IV. бр.1: 84-99.
- Лолић, М. (2006). Универзитет у Србији у контексту европских интеграција, Београд: Институт за филозофију и друштвену теорију.
- Liessmann, K. P. (2009). *Teorija neobrazovanosti: zablude društva znanja*. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk.
- Лунгулов, Б. (2011). Исходи учења у високом образовању као индикатори квалитета образовања. *Педагошка стварност*. Нови Сад. 7 (9), 610-623.
- Остојић, И. (2013). Људски капитал као фактор економског развоја, Зборник радова Образовање и развој, Институт за друштвена истраживања Београд, стр. 372-378.
- Спасојевић, Д. Бранковић, Ј. и Клеут, Ј. (2012). Друштвене промене, болоњски процес и трећа мисија универзитета у Србији. *Теме*. година XXXVI, бр. 3. Ниш: Универзитет у Нишу, 1157-1172.
- Савићевић, Д. М. (2007). *Социо-филозофски основи Болоњске декларације*. Педагошка стварност. 53(7-8), 565-586.
- Teichler, U. (2006). Changing Structures of the Higher Education Systems: The Increasing Complexity of Underlying Forces, *Higher Education Policy*. 19 (4). 447.
- Узелац, М. (2009). Приче из Болоњске шуме. Преузето са: www.uzelac.eu, 23.6. 2013. године.
- Фихте, Ј. Г. (1976). *Учење о науци*. Београд: БИГЗ.

Радмила Пејић

Бања Лука

Bosnia and Herzegovina

TRANSFORMATION OF THE ROLE AND IDEA OF THE UNIVERSITY FROM ITS ORIGIN TO THE BOLOGNA CONCEPT

Abstract: : *The paper starts from the „Idea of a University“ and follows the changes that have taken place through different epochs in history, it analyzes the concept of the university in the light of philosophical opinions and polemics that should contribute to understanding the reality in which the university is in the process of its transformation. The theoretical framework for consideration of this topic's problem is based on the analysis of the*

causes leading to the creation of a new concept of the university but through comprehension of philosophical-sociological aspects of this same problem. This paper aims to prove that changes in the society affect changes and fluidity of the university's functions, its role and structure. The research will explain the causes that have led to the university transformation. In this sense, variety of definitions, roles and significance of the university in different historical periods is being analytically compared, in order to achieve a more adequate and final understanding of this problem in accordance with socio-economic opportunities of the contemporary and modern conditions of living. By understanding the contemporary societal context with a detailed analysis of social, economic, historical and cultural changes that have weakened traditional university traits, it is necessary to determine in which direction those changes are guiding higher education and to which university concept they will lead.

Keywords: *the Idea of a University, transformation, globalization, Bologna University concept.*

Andela Pepić^[1]

Bojana Vukojević^[2]

University of Banja Luka

Faculty of Political Science

Bosnia and Herzegovina

Pregledan naučni rad

UDK: 316.626:323.1(497.6)

WORKERS IN POST-SOCIALISM: BETWEEN CLASS AND NATIONAL IDENTITIES

Abstract: *Social transformation and transition from socialist to liberal market economy in Bosnia and Herzegovina and other countries of former Yugoslavia, followed by war atrocities, initiated a series of economic and social challenges: deindustrialization, high unemployment, dubious privatizations, impoverishment, ethnic rivalries and structural changes. In this paper, we observe the mentioned social processes focusing on identity politics resulting in transformation of class identity into workers' national identity. The main presumption is that certain critical social moments serve as a trigger for „shift“ in primacy of class compared to national identity and vice versa. To address this, we are using cases of workers' resistance/strikes/protests during the social transformation from socialist into market economy, and after the completed privatization and reign of ethno-national policies in former Yugoslavia countries.*

Keywords: *class, identity, national identity, workers, post-socialism.*

INTRODUCTION: IDENTITIES ARE BORN OUT OF CRISIS

While searching for a meaning, individuals rely on their identities - they are the bearers of purpose, symbols and significance. Although earlier understandings define identity as the essence of human being, his unchangeable nature, thus pointing to the fundamental values that are inscribed in man, contemporary definitions are far from this. Identity research is followed by certain dichotomy, which groups the understanding of identity at different poles of the same continuum. Smith (1991) discusses the Western and non-Western (most common in colonial countries) understanding of national identity - while the first relies on the existence of political community, equality of all citizens and the sharing of common political institutions, non-Western understanding of collective national identity is based on belief into common ancestors. Similarly, there is a polarization to the primordialistic concept, which explains collective ethnic and national identities as fixed and unchanged cultural patterns acquired by

---

^[1] andjela.pepic@unibl.org

^[2] bojana.vukojevic@fpn.unibl.org

birth, while on the other hand there is an instrumentalist concept, based of their variability and fluidity (Horovitz, 2000). To explain collective identities, this dichotomy is insufficient and outdated, especially in circumstances where the dynamism of identity is expressed through the emphasis on other types of collective identifications, in addition to national ones.

In this paper, we are focusing on another type of dichotomy - the dichotomy between the national and class identities in (post-)socialist contexts. After a careful theoretical distinction of types of solid identities in former Yugoslavia (supra-ethnic identity and working-class identity), we use different social and historical periods to show their changes and shifts. We use secondary data from different sources: official documents (particularly Program of the League of Communists of Yugoslavia), media reporting and also other theoretical and practical insights stemming from various research across different disciplines (ethnographic, sociological, labor history studies etc). The analytical approach relies on content and discourse analysis, whereby we have engaged in uncovering the narratives and commonalities across the 6 different time-periods (starting from the formation of SFRY up to present). Additionally, we use comparative approach to show the similarities between the cases in different SFRY successor-states.

Our main lead is that different social events, especially crises (political and economic), are the drivers of deeper social transformations and changes in the way an individual is identified with a group. When it comes to identity, it is necessary to distinguish between the emergent forms of identity as well as the mode of emergence, and ultimately distinction should be made between the points of view of the formation and expression of certain identities (the process of identification). Individual identity, which is most often the subject of research in psychology, is built up in stages through one's own perceptions and activities, and through relation to others and seeing others (Halpern and Borbalan, 2009).

According to Zygmunt Bauman, the state of late modernity is marked by chosen identities, or more precisely by the awareness that identities are not something that is acquired, but something that is invented. In his view, "the idea of 'identity' was born out of a crisis of belonging [...]" (Bauman, 2004: 20). According to the available resources, choices made in this reality in the pluralism of the offer and without confidence in the durability of belonging influence the strengthening of collective ideas about the community and return to the fundamental truths, as guarantors of stability. Whether it is fluid modernity and related class affiliation (Bauman, 2004), or a network society in which reflexivity becomes difficult when organizing lifestyles (Castells, 1997), contemporary observation of identity construction primarily takes into account the social context. Identities never stand as

separate and unique, but are often intertwined and intersected by being constructed within a particular discourse and through differences between "me"/"we" and "others" (Hall, 2001). Although, according to Castells (1997), globalization and technological progress have contributed to the increasing number and form of "fluid" identities as changing categories considering a given situation in which the individual is (such as consumer identity, media consumer identity, migrant identity, etc.), they have also contributed to further consolidating and rooting so-called "solid" identities (ethnic, national, religious, cultural and territorial).

THEORETICAL APPROACHES TO THE CONCEPT OF CLASS IDENTITY

Class and class identity can be interpreted and viewed from the perspective of the combination of individual possibilities and material status, and from the aspect of interrelationships of different class groups in terms of domination and exploitation of one class group over another. The complexity of class analysis is reflected in the choice of class approach that will be taken as the basis of analysis. If we analyze a class according to Pierre Bourdieu's work, we will focus on individual attributes, by which we mean the different conditions in which an individual finds themselves and which determine his/her affiliation with a particular class (economic capital, cultural and social capital).

Max Weber, on the other hand, defines class as a sum of individual class situations, while class being only one element of social stratification along with existing status groups and political parties. "Class situation" means the typical probability to: 1. procuring goods, 2. gaining a position in life and 3. finding inner satisfactions" (Weber, 1978: 302). Thus, this class approach implies so-called "opportunity hoarding" which depends on the power relations and regulations that give individuals effective control over economic resources by allowing others to be excluded (usually in the context of access to employment / position) depending on social positions.

The Marxist approach to class and class analysis looks at class division through exploitation (appropriation of the economic benefits from the work activities of those who dominate) and domination (the ability to control the activities of others), with the basic class division in capitalist society into capitalists (those who own and control means of production in the economy) and workers (those hired to use means of production) (Wright, 2015).

The authors of this paper are closer to the Marxist position in class observation and analysis, especially when it comes to the space of post-socialist countries of the former Yugoslavia. We start from the position that

in this territory the classes are determined by economic inequalities, i.e. that the multidimensionality of social stratification (differences in talents, personal abilities, charisma, etc.) is stifled by the pressure of a lack of power resulting from the capitalists' economic domination.

In modern capitalism, it is necessary to bear in mind two concepts of class: (1) the traditional concept of the working class that focuses on material existence and the role of exploitation, and economic inequality resulting from poor distribution of income and wealth, and (2) the concept of social categorization which refers to the identities and role of diversity, that is, the stigmatization of those groups that do not fit into a given social group. The first concept is based on the Marxist approach, while the second concept is the result of shifting the scientific focus from exploring material conditions of living and exploitative relationships to exploring the construction of psycho-social identities, that is, developing (post) modern concepts of fluid identities that practically avoid clear naming of particular groups, and are viewed in the context of their activation. Unlike the class approach, which is based on political economy at a particular historical moment, the concept or theory of social identity developed by Tajfel and Turner is based on a historical observation of groups made up of individuals who share the same characteristics (Hanappi and Hanappi-Egger, 2014: 3, 9). The aforementioned differences in the conceptual approach to class and class identity as a collective identity are expressed during the analysis of social change, as well as in shifting the primacy of expressing a particular identity in relation to others. Since the concept of social groups is based on methodological individualism, and the concept of class and class relations is based on the observation of society as a whole from the perspective of political economy, for the purposes of this paper we will focus on the latter instead of the analysis of social groups in the context of shifting the primacy of class versus national identity and vice versa. That is, the construction and dominance of different types of identities must be placed in a particular historical and social context in order to understand identity policies (Castells, 1997).

NATION AND NATIONAL IDENTITY: DIFFERENT SENSE OF TOGETHERNESS

Anthony D. Smith discussed in detail the concept, elements and formation of national identity, and considered the functions and problems arising from national identity. National identity includes a sense of political community, that is, a shared institution and code of rights and duties for all members of the community, and the particular social space occupied

by that community. The fundamental elements of any nationalism are civil, territorial, ethnic and vernacular. According to Smith, the important characteristics of national identity, as collective identity, are:

1. historic territory, or homeland
2. common myths and historical memories
3. common, mass public culture
4. common legal rights and duties for all members
5. common economy with territorial mobility for members. (1991: 14).

Nationalism, as an ideological movement for achieving and maintaining the national identity of a particular population, manifests itself as civic and territorial (such as anti-colonial and integrational) or as ethnic and genealogical (such as secessionist and irredentist). In this context, ethnocentric nationalism calls for a common "ethnic community" as the basis for the existence and preservation of national identity. Marx criticized ethnocentric nationalism in Germany of his time, aware that national identities has strengthened as a reaction to the global expansion of capitalism and that this led to neglecting of the social consequences of capitalism, especially in terms of maintaining class divisions within what was then Germany (Brenner, 2018: 81-82).

In his work "Imagined Communities", Benedict Anderson defined the nation as an imagined political community, conceived as simultaneously inherently limited and sovereign (Anderson, 2006: 6). The hallmark of the imaginary arises from the fact that an individual - a member of a particular nation - will never get to know most of the other members of his nation, but will nevertheless imagine their fellowship. Such structure of community produces constraint and sovereignty. In this sense, each nation imagines itself as fenced off from other nations, whereby differentiation from others is established. Sovereignty of the nation is established the moment when "Enlightenment and Revolution were destroying the legitimacy of the divinely-ordained, hierarchical dynastic realm" (Anderson, 2006: 7). On the other hand, the foundation of community formation in the most realistic form is achieved by neglecting potential inequalities and its conception of "horizontal camaraderie", that is, by establishing an ideology that gives a sense of brotherhood. In relation to the primordial concept of national identity, according to which the nation was based on a common origin, language and history, Anderson points out the changes in these very fundamentals, which make the very understanding of the nation as a collective change. Primarily, the development of writing, printing and language learning were ways in which writers, journalists, and historians altered the notion of "simultaneity" (Anderson, 2006: 63), developing the idea of the parallel

existence of individuals who do not know each other, but they coexist in a community of similar interests and goals, leading to the development of a "national imagination" (Anderson, 2006: 30) or the creation of a nation as a collective imagination.

The influential distinction in the understanding of the nation was, as early as 1908, set by the German historian Friedrich Meinecke in his book "Weltbürgertum und Nationalstaat". According to him, there is a difference between *Staatsnation* (state-defined nation) and *Kulturnation* (culturally defined nation). The nation-state is mainly based on political history and constitution recognized by its members and represents a characteristic of Western European countries (French model), while the cultural nation is based on the accepted common cultural and religious traditions and goods - such as the common language and it represents a characteristic of the countries of Central and Eastern Europe (German model). Aforementioned results in fact that a nation-state can encompass those groups that differ from each other in terms of their perceptions of cultural values and goals, and that expression of will is crucial to state-building (Kremer, 2016: 55).

Whether we accept the Friedrich Meinecke dichotomy of an ethnically based nation (*Kulturnation*) or a politically established nation (*Staatsnation*), or we accept Anderson's view of the nation as an imagined community, the existence of an overlapping nation with state sovereignty is important for researching the relationship between national and class identity. The modern nation-state, according to Anthony Giddens, has specific forms of territoriality and is characterized by its ability to oversee and monopolize effective control over means of coercion. As a modern organization, it is characterized by reflexive monitoring that allows regulation of social relations in unlimited temporal-spatial distances (Giddens, 1991: 15-16). Such reflexivity and control are in the hands of the national capitalist class, which is at the head of the nation-state, providing itself a monopoly to legitimize all other identities, which does not allow the collision or overriding of national identities, but only its coalition (eg. religious and ethnic identity).

When it comes to the relationship between national and class identities, their contradictions and conflicts are especially pronounced from the beginning of the 20th century and later, beginning with the First World War, in which workers put their class interests and identities at odds with the national goals propagated by national capitalist classes of France and Germany (Hanappi and Hannapi-Egger, 2014: 7). Looking through the prism of "nation-state" unity, Marx observed that national interest was assumed by the class especially in times of crisis (such as external crisis or war), while in times of peace, class identity was under political repression of the capitalist class (Brenner, 2018: 31). In addition, lessons learned from the

World Wars, and especially from World War II, highlighted the dangers of mobilizing the working class for its own goals for (ethno-) national groups (as was the case for fascists in Italy and national-socialists in Germany). Rather, they have indicated that certain elements of individual identity are subject to progressive "enlightenment" in the form of nationalism through the psychologically well-designed indoctrination and support of media owned and served by the ruling class (Hanappi and Hanappi-Egger, 2014: 18-19).

SOCIAL TRANSFORMATIONS IN FORMER YUGOSLAVIA

Social transformations in former Socialist Federative Republic of Yugoslavia (SFRY) provide the best insight into dynamics of national and class identities. We observe dynamics of primacy of national over class and class over national identities in former SFRY through several time-periods and moments of decisive changes:

1. Socialist Yugoslavia formation - administration and centralization period (1945-1950) when the (working) class identity was built as a dominant identity,
2. Self-management and market socialism period (1965-1974) when the (working) class identity was reinforced,
3. Decentralization period (1974-1991) in which the national identities gradually took over the primacy over the class identity coinciding with the economic and political turmoil in SFRY,
4. SFRY break-up and formation of new states period (1991-1996) in which the national identification is at its peak,
5. Period of "building-up" and functioning of newly established states (1996-2008) with national identities primacy over class identities.
6. Period after the financial and economic crisis from 2008/2009 (2008-2015) gradual decline in national identities primacy and rise in class identities coinciding with the economic downturn in Bosnia and Herzegovina.

Socialist Yugoslavia formation after the World War II is marked as period of changes in, then predominantly rural, country through serious efforts in establishing a system based on Marxist foundations and emancipating mainly rural and low or completely uneducated population. Changes are also visible in transformation of members of different ethnic groups into a working class members, i.e. giving primacy to being a member of a particular class (working class) over ethnic identities. Building up the workers' class identity was the foundation for building up what can be called

a civic or political nationalism (speaking in Rousseau's terms) in SFRY. There was (or at least there was a desire for) "general will" to build a society of citizens, whose solidarity is based on civic religion and indifferent to differences on any other basis. By creating a political nation that is surpassing ethnic identities and absorbing them, the working class identity was the key determinant of civic sovereignty. Political or civic form of nationalism "aims at uniting the members of particular community, irrelevant of their other belonging, by pointing out common belonging, symbols and institutions. [...] political or civic nationalism implies loyalty to the collective "self-determination" of entire population..." (Lakoff, 2000: 58).

Building up and strengthening the working class identity as formative basis of socialist Yugoslavia was particularly emphasized in the period of self-management and market socialism. This is particularly shown in the Program of the League of Communists of Yugoslavia (hereinafter: Program). As noted by Archer et al. (2016: 5-6), the Program recognized the dictatorship of the proletariat as the foundation of power. The dictatorship was based on the alliance between the working class and other working people, with the working class having the main role in the political system as the leading power of socialist society and development. Apart from the working class, the Program recognized the peasantry and other poor strata as the participants within society based on their labor. It pointed out the significance of common struggles to realization of individual and collective needs of the people and improve the living standards in line with the motto "to each according to his abilities" ["svakom prema njegovim mogućnostima"] and "to each according to his work" ["svakom prema njegovom radu"].

Beyond conceptualizing working-class as the basis and a driver of SFRY society and societal development, as well as pointing out the primacy of working/class identity over other identities, socialist Yugoslavia also recognized the concept of "peoples and nations" ["narodi i narodnosti"] (based on ethnic principles). Thus, SFRY left the space for change of identity primacy later on (from class to ethno-national identities) which occurred under social changes starting from the decentralization processes (from 1974 to 1991) and economic reforms from self-management and market socialism to open market economy (from 1980s onwards). Although the workers, in line with the Program, maintained the Yugoslav socialism heritage, following the idea of the communist revolutions, they have not entirely cast away other identities (such as ethnic and religious), but they kept these identities coexisting with the workers' identity which was considered as the primary at that time (Lowinger, 2009: 127). Exactly this pluralism in identities enabled 1980s to be marked as years of large number of workers' strikes and at the same time marking the beginning of mobilization of workers for the needs of (ethno-)national interests.

In the period of Yugoslav socialism development until 1980s, the supra-ethnic identity of "Yugoslavism" was developed in parallel to the working-class identity. The "Yugoslavism" was based on the idea of "brotherhood and unity" of all peoples and nations (i.e. ethnic groups at the SFRY territory) focused on preservation of antinationalist state ideology based on the workers' self-management (Lowinger, 2009, p. 133: 136). However, this identity of Yugoslavism was not sufficiently rooted in the collective mind as witnessed by the period of ethnic and religious identities domination over Yugoslavism and working-class identity. Also, the very characteristics of Yugoslav socialism development in the period until the end of 1970s additionally contributed to this through changes in the perception of workers' self-management. On one hand, in the periods when the focus was on market socialism, the managerial aspect was more applied, i.e. workers' self-management was deemed as freedom to manage business decisions for purpose of maximizing income; on the other hand, in the periods when the focus was on economic planning, the workers' self-management gained class dimension (Turkish-Comisso as cited by Music in Archer et al., 2016, p. 136).

In late 1970s and during the 1980s, the SFRY transforms its economic (later on also political) system opening up its market and liberalizing economy, largely due to pressures from the International Monetary Fund (IMF) and other international (financial) institutions. These changes relied upon set of urgent measures, characterized as "shock therapy" (applied also in other, then communist, countries) advocated by the economist Jeffrey Sachs. The shock therapy comprised of measures of liberalization, stabilization and privatization, with the greatest consequences and effect laid upon the working class (which was as trigger for numerous, but not interconnected, workers' protests across SFRY) (Gowan, 1999; Lowinger, 2009).

As a reaction to economic reforms deepening the social inequalities among SFRY population, the workers' protests represented the beginning of mobilization of workers' dissatisfaction for the purpose of maintaining the privileged positions of nationalist blocs already completely formed during the 1980s. One of the examples is the case of Rakovica workers' protests. Rakovica, as industrial suburb in Belgrade, was a place of workers' protests in 1988. The workers protested against changes in the system which resulted in weakening the economy and impoverishing of workers. Rakovica workers advocated for changes in the approach of republic's and regional authorities:

"They argued that regional political and economic bureaucracies exaggerated particularistic national interests and identities, thus blunting the working-class instinct for unity. Instead, or parallel to, an empowered Serbia, Rakovica promoted a new federal body, consisting of direct representatives of

---

Associated Labour, which could potentially provide a counter-balance to the disintegrative trends and release direct producers from the political tutelage of the republics and provincial politicians. In this scheme, the shortest and the simplest way to achieve a common market and federal cohesion was the political emancipation of the working class. The end goal of these proposals for political reform remained a more egalitarian society." (Music in Archer et al., 2016: 139).

At first, the workers' identity and abstract concept of working class unity was the basis of Rakovica workers' protests. On the one hand, workers organized through local union fought against increasing social inequalities and for larger workers' political power; while on the other hand party officials emphasized the significance of "national question" of Serbia along with liberal economic reforms (Music in Archer et al., 2016: 143). However, in October 1988, during the protests at Federal Assembly [Savezna skupština], Slobodan Milošević, then leader of the League of Communists of Serbia, held a speech through which he pacified the workers coming all "in a militant mood, armed with economic grievances", to then return to work as, as "journalist Jagoš Đuretić described (...): 'people arrived as workers and left as Serbs'" (Music in Archer et al., 2016, p. 133). This example is more illustrative to show the changes in national and class identity relations in former SFRY. Those series of workers protests (there were 5588 of those in the period between 1980 and 1988 across SFRY) (Jovanov as cited by Lowinger, 2009: 28) were followed by larger mobilization of workers for the particular nationalist interests culminating in conflicts from the beginning of 1990's when the national identity takes the primacy over class identity.

In the period of conflict and final fall-apart of SFRY, apart from the large number of human casualties, many enterprises and industrial giants were collateral damage. This period is characterized by complete suppression of workers' identity in favor of ethno-national ones. Politics of maintaining the (ethno-)national identity along with introduction of liberal market economy was the main state-building guide for countries emerging from the SFRY ashes. Along with privatization processes assisted by the international community, this led to further impoverishment of workers, deindustrialization and shutting down of former industrial giants who used to hire hundreds of workers. In the end, it led to flexibilization of work and dismembering the former working class into ethno-national groups. In this period, workers from this area became primarily Serbs, Croats, Bosniaks, Macedonians, Montenegrins, etc.

WORKING CLASS GOES TO HEAVEN?

Reconstruction and development in former SFRY countries after its breakup was done with the active involvement of international community (IMF, World Bank, European Union and various embassies and agencies). The process entailed parallel introduction of democratic procedures and economic development of conflict-torn countries based on liberal principles keeping up the Sachs' postulates of liberalization and privatization. Although these principles were applied in all former SFRY countries, the results of the political and economic system transformation processes were the most visible in Bosnia and Herzegovina. This is largely due to the 1992-1996 war and post-war reconstruction and development programs applied, as well as process of reconciliation of ethnic groups in conflict.

Already during the war atrocities, ethno-national elites and war-mongers privatized former social enterprises, mostly large industrial complexes and factories, first through the „ethnization“ process and turning them into public/state enterprises (i.e. through one ethnic group, dominant at the particular territory, claiming the enterprises' ownership) and then through later privatization process through which most of these enterprises became ownership of local ethno-national political elites and their followers. The privatization processes in B&H resulted in: almost complete deindustrialization, dismantling of former industrial giants that used to hire thousands of workers, large number of bankruptcy procedures, firing of remaining workers and their impoverishment, increase of number of unemployed and number of workers who were left with no retribution or severance pay after privatization and bankruptcy. Combination of those factors lead to complete suppression of working class. Privatization stripped the workers of the control over their enterprises and took away the material basis for their further work and living (Majstorović et al., 2015; Kurtović, 2015).

Increasing unemployment rate (in just 6 years from 2008 to 2014 the unemployment rate in B&H jumped from 23.4% to 27.5%), high level of corruption, all-encompassing deindustrialization process resulted in thousands of working place loss leading workers and their families into poverty (Kraft in Horvat and Štiks, 2015: 204). According to Agency for Statistics of B&H data, relative poverty rate was 18.2% in 2007, 17.9% in 2011 and 16.9% in 2015, with growing in-work poverty with almost quarter of employed workers in B&H lacking decent income to provide the minimum required nutrition for themselves and their family members (Papić, 2017: 15). The abovementioned indicators, along with consequences of bad privatization processes such as bankruptcy and complete shut-down of privatized enterprises including the total sale of any property left, as well

as thousands of workers deprived of the salaries they earned and existing in labor-law vacuum, contributed to rising of workers' uprising culminating in early 2014.

Workers of privatized, bankrupt and closed factories such as „DITA“ detergent factory from Tuzla, Factory of Transport Units (Tvornica transportnih uređaja (TTU)) Tuzla, "Konjuh" furniture factory from Živinice, „Fortuna“ shoe factory from Gračanica and many others, who, due to economic transformations and changes in ownership structure of their enterprises were unable to have their earned salaries paid and realize their fundamental legal rights to health and pension insurance, started the series of protests. In February 2014 these protests fueled the citizens' revolt also in other cities in B&H (from Tuzla, through Sarajevo to Bihać). Workers and other protesters emphasized economic and social problems (high unemployment, low wages, unpaid salaries, poverty and hunger) as the main problems of all citizens in B&H. In this way, workers turned over the mainstream discourse of ethno-national unity into „unity in hunger“ (i.e. by socio-economic status) discourse. Protesters' slogans such as „We're hungry in three languages“ (indicating unity of all three ethnic groups in B&H along the same line) or „Who sows hunger – reaps rage“ (alluding on ethno-national elites who brought workers and citizens into poverty) actually express turnaround and again strengthening of class (self-)identification compared to ethno-national one.

Similarly to the Rakovica workers protests from 1988, when the workers initially reacted to crisis gathering around slogan of much needed social wealth redistribution and solidarity, workers' (and later on other social groups) protests in B&H also emphasized the class dimension of uprising. As shown earlier in the case of Rakovica, workers uprising was later on manipulated by connecting the economic requests with national question and establishing „national unity“ and mobilization against workers' unity (Music in Archer et al., 2016: 148). However, as noted by Arandarenko (2001), workers united again in 2000, but this time not fighting for work but fighting against Slobodan Milošević, seeing him as one of the main breakers of economic progress and survival in Serbia (p. 177-178). In the case of 2014 protests in B&H, local ethno-national elites and privatization profiteers were the main 'enemy' against which the revolt was directed. Albeit no significant turn or manipulation of uprising for ethno-national mobilization occurred, protests were pacified by simultaneous action of ethno-national elites and international community through programs such as 'Compact for Growth and Jobs' which tried (although unsuccessfully) to respond to demands and socio-economic problems behind the protests. After 2014, there is a clear return of discourse of socio-economic (class) inequalities, need for better status of workers and reduction of poverty compared to, by then dominant, ethno-national discourse.

CONCLUSION

In one of his speeches, Engels stated that "only proletarians can destroy nationality, only awakened proletarians can contribute to the twinning of different nations" (quoted by Brenner, 2018: 45). Similarly, in the cases presented here, the reversal of the discourse of primacy from national identity to class and vice versa shows the power of action of the working class mobilized either for the pursuit of class interests or for the needs of ethno-national interests. This paper gives examples of social circumstances that led to the development and strengthening of the worker's identity and its primacy over the (ethno-) national, and examples of how certain crisis moments served as a driver of change and diminution of the importance of the workers' identity, while raising the importance of national identity in the former Yugoslavia. Workers' protests and strikes served as the basis for changes in discourse in both cases. The recent labor and civil protests that have caused the change of discourse in Bosnia and Herzegovina from ethno-national to class-based leave the question of the possibility of developing a new class policy based on the unity and solidarity of workers and the poor instead of the current ethno-national unity. Although the focus of this paper has been on a limited period and on the territory of the former SFRY, in the context of today's growing inequality at the global level, the impact of globalization, and the growing criticism of neoliberalism (especially after the crisis on European soil), it would be necessary to raise the question of the connection between events on a global and European level in the context of growing class discourse, with developments in the former SFRY seen as a European (semi) periphery. In answering this question, it will be important to include the problem of the reproduction of ethno-national identities among generations who grew up in the transition period and whose political discourse presented socialist heritage not as an alternative worker's identity but as a potential threat to the loss of ethno-national solidarity. For nation-states, as the former SFRY republics are now established, unambiguous collective loyalty and exclusivist fidelity is required, with the rejection of other identities or their absorption within an ethnically based, primordial national identity. However, economic changes in production, driven primarily by transnationalization, globalization and deterritorialization of markets, threaten to produce new crises in national economies and fiscal systems, what makes possible for the national unity to be shaken under the burden of class differences that cannot be absorbed, as announced in the examples cited in this work.

ЛИТЕРАТУРА

- Anderson, B. (2006). *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. London: Verso.
- Arandarenko, M. (2001). Waiting for the Workers: Explaining Labor Quiescence in Serbia. In S. Crowley & D. Ost (Eds.), *Workers after Workers' States: Labor and Politics in Postcommunist Eastern Europe* (pp. 159-181). Lanham: Rowman and Littlefield Publishers Inc.
- Archer, R., Duda, I. & Stubbs, P. (Eds.) (2016). *Social inequalities and discontent in Yugoslav Socialism*. Oxon/New York: Routledge.
- Bauman, Z. (2004). *Identity. Conversations with Benedetto Vecchi*. Cambridge: Polity Press.
- Brenner, E. (2018). *Really existing nationalisms: a post-communist view from Marx and Engels*. London: Verso.
- Castells, M. (1997). *The Power of Identity, The Information Age: Economy, Society and Culture* Vol. II. Cambridge, MA; Oxford, UK: Blackwell.
- Giddens, A. (1991). *Modernity and Self-Identity. Self and Society in the Late Modern Age*. Cambridge: Polity Press.
- Gowan, P. (1999). *The Global Gamble: Washington's Faustian Bid for World Dominance*. London: Verso.
- Halpen, K. & Ruano-Borbalan, Ž.K. (Eds.) (2009). *Identitet(i)*. Beograd: Clio.
- Hanappi, H. & Hanappi-Egger, E. (2014). Social Identity and Class Consciousness. *MPRA Paper* No. 60491. Retrieved from <https://mpra.ub.uni-muenchen.de/60491/>
- Horowitz, D. (2000). *Ethnic Groups in Conflict*. Berkley: University of California Press.
- Kraft, M.G. (2015). Insurrections in the Balkans: From Workers and Students to New Political Subjectivities. In S. Horvat & I. Štiks (Eds.) *Welcome to the desert of post-socialism: radical politics after Yugoslavia*, (pp. 199-222). London: Verso.
- Kremer, A. (2016). Transitions of a Myth? The Idea of a Language-Defined Kulturation in Germany. *New German Review: A Journal of Germanic Studies*, 27(1), 53-75.
- Kurtović, L. (2015). 'Who sows hunger, reaps rage': on protest, indignation and redistributive justice in post-Dayton Bosnia-Herzegovina. *Southeast European and Black Sea Studies*, 15(4), 639-659. doi: 10.1080/14683857.2015.1126095

- Lakoff, S. (2000). Nacionalizam i demokracija. *Politička misao*, 37(1), 56-83.
- Lowinger, J. (2009). *Economic Reform and the Double Movement in Yugoslavia: An analysis of Labor Unrest and Ethno-Nationalism*. ProQuest: UMI Dissertation Publishing
- Majstorović, D., Vučković, Z & Pepić, A. (2015). From Dayton to Brussels via Tuzla: post-2014 economic restructuring as europeanization discourse/practice in Bosnia and Herzegovina. *Southeast European and Black Sea Studies*, 15(4), 661-682. doi: 10.1080/14683857.2015.1126093
- Papić, Ž. (2017). *Siromaštvo i radničko siromaštvo u BiH: „Socijalna kriza u BiH – siromaštvo i socijalna nejednakost – šta da se radi?“*. Sarajevo: Friedrich Ebert Stiftung / Forum lijeve inicijative. Retrieved from <http://ibhi.ba/ba/PUBLIKACIJE/Pub/2017>
- Smith, A. D. (1991). *National Identity*. London: Penguin.
- Wright, E.O. (2015). *Understanding class*. London: Verso.

Andela Pepić

Bojana Vukojević

Univerzitet u Banjoj Luci

Fakultet političkih nauka

Bosna i Hercegovina

RADNICI U POST-SOCIJALIZMU: IZMEĐU KLASNOG I NACIONALNOG IDENTITETA

Sažetak: Društvena transformacija i prelazak iz socijalističke u liberalnu tržišnu ekonomiju u Bosni i Hercegovini, kao i drugim zemljama bivše Jugoslavije, praćena ratnim dešavanjima, stvorila je brojne ekonomske i društvene izazove: deindustrijalizaciju, visoku nezaposlenost, sumnjive privatizacije, osiromašenje, etničko rivalstvo i strukturne promjene. U ovom radu posmatramo pomenute društvene procese s fokusom na identitarne politike koje su za rezultat imale transformaciju klasnog identiteta u nacionalni identitet radnika. Osnovna pretpostavka je da određeni kritični društveni momenti služe kao okidač za "promjenu" u primatu klase nad nacionalnim identitetom i obratno. Kako bismo adresirali ovo pitanje, koristimo slučajeve radničkih otpora/štrajkova/protesta tokom društvene transformacije iz socijalističke u tržišnu ekonomiju, te nakon izvršene privatizacije i vladavine etno-nacionalnih politika u zemljama bivšim članicama Jugoslavije.

Keywords: klasa, identitet, nacionalni identitet, radnici, post-socijalizam.

Миле Вукајловић^[1]

Универзитет у Источном Сарајеву

Филозофски факултет Пале

Босна и Херцеговина

Прегледан научни рад

UDK: 316.72/.73

МИГРАЦИЈЕ И КУЛТУРНА ГЛОБАЛИЗАЦИЈА

Резиме: *Миџранџи, људи који значајно доприносе културној разноликости савременој свету, у џринцију желе да се инџеришу у друштво земље у коју су дошли, али ако су гео веће хомогене еџничке или релиџијске џрупе на џериторији државе-домаћина често џраже одређени ниво џризнавања свој колекџивној културној идентитету. Збој различитих истџоријских услова у којима су настајале, државе у већој или мањој мери на ове захтеве реајуу као на неџрилатођеност имџраната, из чеа џроизилази културни конфликт који најчешће води у џихову марџинализацију, џџоизацију и деџривилеџован џоложај. У раду се даје џриказ савремених џеоријских џрисџуа културној џлобализацији, и анализира уџицај миџрација на развој различитих модела муџикулџурализма, узимајући у обзир велики миџранџски џалас који је 2015. џодине кренуо џрема Евроџи.*

Кључне речи: *кулџура, џлобализација, миџрације, идентитет.*

УВОД

Муџикулџурализам и глобализација, две већ уобичајене али понекад погрешно разумеване речи, употребљавају се заједно у покушајима давања смисла неким од суштинских и драматичних промена које реконфигуришу економџу, политичке системе и односе, али узрокују и преиспитивање индивидуалних и групних идентитета у савременим друштвима. Припадници индустријски развијених западних демократија постају све свеснији да резултат убрзане глобализације, коју стимулишу џихове економске и политичке елите, неће бити само џихова глобална економска, културна и политичка доминација и међусобна повезаност и зависност, него и значајно повећање еџничке разноликости унутар сопствених друштава. Према Коковићу (Koković, 2005: 518-519) глобална свест може код одређених људи попримити позитивне аспекте, а код других негативне који се испољавају у снази протеста. Позитивни приступ истиче продуктивне аспекте економске културе, уз до сад невиђен проток капитала, инвестиција, технологија и могућности, док протести често попримају антиамеричку или анти-

^[1] mile.vukajlovic@sociolog.rs

западну критику културног империјализма, бесконачне акумулације капитала и исцрпљивања економских ресурса на туђим територијама. Поље културне глобализације веома је широко јер разноликост типова културе али и многобројни спољашњи утицаји имају потенцијал и инспирација за различите приступе њеном разумевању. Као највреднији састојак појма културе Ападурај (Appadurai, 2011: 28) издваја појам разлике, дакле контрастно а не супстативно својство неких ствари. Наглашавање димензионалности а не супстанцијалности омогућава да се о култури мисли мање као о својству појединца или групе, а више као о хеуристичком средству које можемо користити да би говорили о разликама. Иако су миграције биле константа у људској историји, количина људи и брзина којом се у нашем „добу миграција“ људи крећу преко граница, чинећи готово сваку државу полиетничком, је без прецедана. За многе од њих, миграције су економска нужност, покушај да себи и својој породици обезбеде бољи живот, али су такође и извор додира, сусрета, сукоба, дискриминација, укрштања разних култура, и било да су добровољне или насилне, утичу на стварање савременог мултикултурног мозаика.

КУЛТУРНА ГЛОБАЛИЗАЦИЈА

Иако не привлачи толико пажње попут економске и политичке глобализације, културна глобализација се разматра у многим научним дисциплинама узимајући у обзир разне аспекте, од културе свакодневног живота до утицаја на културу који долазе из медијских и економских организација, уметничких заједница, религијских и политичких институција. Због огромне разноликости националних култура у смислу богатства, моћи, ресурса и капацитета за ширење својих и примање туђих културних садржаја, културни феномени који превазилазе националне границе ретко укључују све светске нације, па чак и континенте. Емпиријска истраживања културне глобализације углавном се свode на испитивање утицаја глобализације на појединачне конкретне националне културе, и евентуалну компаративну анализу у адекватним случајевима. Разматрајући савремене глобалне интеракције, Ападурај (Appadurai, 2011: 55-62) предлаже оквир за истраживање чија је основа посматрање односа између пет димензија глобалних културних токова: етнолик, медијалик, технолик, финансиолик, и идеолик. Користећи термине са суфиксом -лик он указује на то да није реч о објективно датим релацијама које изгледају исто из сваког угла него о конструктима који у великој мери зависе од перспективе и који се мењају у зависности од историјског, језичког и политичког положаја разних врста актера: националне, државе, мултинационалних компанија, дијаспорских заједница, као и субнационалних група и покрета. У социолошким изворима углавном доминирају три приступа: теорије

у вези са утицајем културне глобализације на националне културе, теорије о транснационалним мрежама и токовима у оквиру којих се дешава културна глобализација, и теорије о настајању „светске културе“ и глобалног цивилног друштва (Crane, 2011: 1). Разликујемо два приступа кад је у питању изучавање ефеката културне глобализације на националне културе. Први је културни империјализам по коме једна култура доминира или се намеће другим културама, а други је културна хибридизација по којој приликом контакта различитих култура настају нове верзије културе.

У почетку се теза културног империјализма првенствено односила на наметање политичких идеологија, а тек касније и на медијски империјализам као извор доминације медијских конгломерата са седиштем у САД и ЕУ. Глобална култура, пре свега путем масовних медија врши хомогенизацију и стандардизацију вредности, па и масификацију публике. Из те перспективе назире се опасност од поништавања „малих“ култура и националних идентитета, разлика које обogaћују. Иако овај приступ није без основа, с друге стране имамо исто тако утемељене тврдње да електронски медији, а првенствено телевизија и интернет олакшавају глобални приступ разним културама, па чак и посредно учествовање у њиховом развоју. Културна хибридизација представља начин на који форме бивају одвојене од постојећих пракси и рекомбиноване са новим формама у новим праксама (Pieterse, 2004: 64). Хибридизација се јавља кроз глобалну локализацију, то јест локализацију (Bauman, 1998) у којој је глобално раширени производ прилагођен како би одговарао локалној култури и укусима људи у одређеној земљи или члановима одређене етничке групе унутар земље. Људи који су изложени страни култури су под селективним утицајем који зависи од карактеристика њихове националне културе и могу некритички интегрисати стране елементе или прилагодити страни утицај свом окружењу како би створили јединствене хибридне културне праксе, значења и институције. Према Ападурају (Appadurai, 1990: 1) централни проблем данашњих глобалних интеракција управо је тензија између културне хомогенизације и културне хетерогенизације. Ово сугерише да ниједан резултат није доминантан него да су оба присутна и могућа.

Транснационалне мреже и токови у оквиру којих се дешава културна глобализација ослањају се мање на физички простор на коме се дешавају промене, а више на саме токове у којима се одвијају процеси културне глобализације. Токови информација, добара и финансија одвијају се у простору који се не може физички дефинисати и простиру се међу градовима, државама и континентима, а њихова моћ је доминантна у односу на моћ влада и друштвене стратификације која је територијално дефинисана. Много је теже теоретисати о природи

наведених токова него о њиховом садржају. Метафора мреже често се користи, али је величина и дисперзија мрежа о којима се говори препрека за њихово квантитативно истраживање. Глобални покрети су обично изграђени на темељима појединачних организација које се увећују у мреже, затим граде мреже мрежа, и користе савремене комуникационе технологије за размјену информација како би што брже и јефтиније обезбедиле једноставан приступ и тиме масовно учешће (Sreberny, 1998). Мреже мрежа су способне да у кратком року изврше масовну мобилизацију за подршку својим иницијативама, што је у протеклој деценији посебно видљиво у разним протестима и побунама широм света, од дешавања у Тунису, Египту и Либији 2011. године, преко Сирије и Украјине, па све до масовних миграција које се крећу према ЕУ из земаља северне Африке и Блиског истока.

Сукоб између значења и вредности може значајно утицати на културне токове. Хантингтон (Huntington, 1998) препреку културним токовима проналази у сукобу који произилази из етно-религијских идентитета, повезаних са културним разликама између земаља у којима доминирају западно хришћанство, ислам, или православље, укључујући и размимоилажења у разумевању суштине политичких вредности представничке демократије. Према њему глобални процеси све више доводе у контакт чланове различитих цивилизација, као комбинација језика, историје, религије, обичаја, институција и субјективне самоидентификације, што неминовно води ка сукобу. Барбер (Barber, 1996) узроке савремених културних конфликта проналази у чињеници да Мек свет тумачи са претпоставком да савремене вредности Запада имају веома негативан одзив од стране националних и религијских традиција, оличених у Џихаду, које још увек почивају на локалним непријатељствима и мржњама. Џихад вуче свет у супротном правцу, против међузависности и модерности, према фрагментацији и ретрибализацији култура примарно у складу са религијским границама. Иако супротстављени, Мек свет и Џихад, дешавају се симултано и међусобно ојачавају широм националних култура, поткопавајући националне државе и њихове демократске институције.

Глобално цивилно друштво, међународне невладине организације, представљају све утицајније носиоце културне глобализације. Јављају се у разним облицима, од организација за људска права и глобалних друштвених покрета који воде бригу о социјалној правди, равноправности полова, природној средини и развоју, преко разних добротворних друштава, удружења експерата, економских форума и коалиција, до религијских организација. Боли (Boli, 2005: 387) у ову групу сврстава још и међународне организације попут Уједињених нација, Међународног монетарног фонда и Светске трговинске организације. По њему међународне невладине организације представљају

структурну кичму светске културе, организациону форму у којој се светска култура кристалише и кроз коју се шири. У многим областима друштвеног живота подстицај за регулисање долазе управо преко лобирања, критика, и убеђивања државе да ради у складу са принципима прокламованим од стране међународних невладиних организација. Рицер (Ritzer, 1998: 81-94) одбацује овакве интерпретације културне глобализације које пренаглашавају свет без граница и територија, а у исто време умањују улогу држава из којих ови културни токови потичу. Уместо тога он истиче чињеницу да несразмерна количина добара, институција, информација и других културних производа који чине светску културу долази управо са Запада, првенствено из САД. Процес стварања наднационалних култура не мимоилази нити једну појединачну државу. Чак и ако га нека држава не подржава, и игра улогу чувара аутентичне културне баштине свог народа, она приликом грађења различитих бирократски, војних или образовних система нужно мора да се отвори према спољашњим културним утицајима (Koković, 2005: 519).

МИГРАЦИЈЕ И МУЛТИКУЛТУРАЛИЗАМ

Миграције су једна од константи у људској историји. Много прије него су настале политичке границе путовали смо планетом. Нека од ових путовања била су циклична, док су друга била више неизвесна и узрокована бежањем од природних катастрофа, непријатеља, или потрагом за бољим местом које би могло бити дом.

Наука тренутно види почетак наше глобалне одисеје у источној Африци прије приближно 50.000 година. Базирано на археолошким, генетским и лингвистичким доказима, тврдимо да је *homo sapiens* прво интерконтинентално путовање имао на територију коју данас називамо Блиски исток, одакле се даље кретао према Арабијском полуострву, око Индије у југоисточну Азију и Аустралију. Тек касније смо населили јужну Европу и централну Азију и на крају северну и јужну Америку (Keeley, 2009: 21). Овако поједностављено и описно у пар реченица, лако је замислити велике миграције као један лаган и намеран пут око света, али баш као и за савремене миграције ни тад није постојала гаранција за успех. Неке групе, па тако и њихове културне специфичности, у том процесу су потпуно нестале због болести, сукоба или временских прилика, док су друге доживљавале културни, демографски и економски процват. Кад се говори о глобализацији уопште, па тако и о културној глобализацији, углавном се наводе искуства XX и XXI века јер је убрзани развој транспортне инфраструктуре и информационих технологија људе учинио свеснијим да су њихова друштва међусобно повезана и зависна више него икад у историји, али и да су постала

етнички разноликија него што су то некад била. Ипак процеси које данас препознајемо нису нови, кроз историју су људи добровољно или под притиском силе мењали место боравка и са собом на одредишта носили своје културне вредности. Сва велика и војно моћна царства тежила су да се шире географски, демографски, економски и културно, али су због услова живота такође била и најпожељнија одредишта за многе мигранте. Османско царство је у средњем веку ширећи своју територију и религију стигло до капија Беча и ту се задржало наредних 5 векова. Последице тадашњег сукоба и суживота Хришћана и Муслимана и данас су видљиве у односима међу народима на Балкану. Европске колонијалне силе су од XV до XVII века потпуно промениле етничку и културну структуру оба америчка континента, тако да су у северном делу домородачки народи практично истребљени. Велика Британија, Португал, Шпанија и Холандија, између осталих, су након откривања Аустралије и Америке практиковале организовано насељавање свог становништва на новим територијама. Криминалци, сирочад и пустолови су бесплатном картом у једном правцу охрабривани да започну нови живот у „храбрим новом свету“. У оном што се данас назива Американизација локалних култура удео има и култура црних робова чији потомци данас чине 12,8% популације САД (US Census Bureau, 2010).

Две главне интеракције на којима је почивала културна интеракција прије XX века биле су рат (и велики политички системи који би понекад из њега произашли) и прозелитизам, који је понекад, као у случају ислама, рат сматрао легитимним средством експанзије. Дакле захваљујући путницима и трговцима, ходочасницима и освајачима у свету је постојао знатан културни саобраћај, који је обухватао и велика пространства и дуге временске периоде (Aparudraj, 2011: 47-48). Након два велика светска рата који су преобликовали културне и државне границе данашњег света, следећа преломна тачка у историју међународних миграција била је узрокована нафтном кризом 1973. године која је означила привремену паузу у масовном прихватању радника из других земаља. Миграције су биле успорене али нису заустављене јер је у периоду 1985-95. година број миграната на светском нивоу порастао за 62% (Keeley, 2009: 31). За многе људе миграције су економска нужност, покушај да себи и својој породици обезбеде бољи живот пресељењем. Међутим, милиони људи који се налазе у тешком економском стању не одлучује се на пресељење из чега произилази да се економски узроци не могу узети као једини покретач миграција. Посматрано са демографског аспекта Ли (Lee, 1966) узима у обзир факторе привлачења и факторе одбијања. Фактори одбијања представљају стање ствари у тренутном месту боравка, док су фактори привлачности они који долазе из земље која је потенцијално место будућег живота.

Индивидуална одлука, остати или отићи, увек је обликована бројним друштвеним факторима на које појединац нема утицаја, и због чега многи аналитичари теорију привлачења и одбијања сматрају превише поједностављеном. Стање ствари са социолошког аспекта на било ком од ова два места неопходно је анализирати у широком спектру економских, политичких, културних, верских и многих других услова. Нова глобална културна економија мора се сагледавати као сложени, дисјунктивни поредак у којем имамо много преклапања и који се више не може разумети у оквиру постојећих модела центар-периферија (чак ни оних који су кадри да објасне мноштво центара и периферија). Нити су нам ту од помоћи једноставни модели одбијање-привлачење (у оквиру теорије миграција) или вишак-дефицит (као у традиционалним моделима трговинског баланса) или потрошач-произвођач (као у већини неомарксовских теорија развоја) (Aparaduraj, 2011: 55). Свеобухватнији приступ проблему миграција укључује анализу утицаја макро, мезо и микро структура. Макро структуре представљају економско и политичко стање на локалном и глобалном плану, глобализацију, законе и праксе којима се контролишу миграције. Мезо структуре су посредници у процесу миграција, укључујући послодавце, организације које помажу мигрантима, као и кријумчаре. Микро структуре су мигрантове сопствене друштвене мреже пријатеља, чланова породице, познаника који већ живе на жељеној дестинацији, приступ информацијама итд.

У САД, држави која је настала масовном миграцијом, опште је прихваћено да је национални идентитет компатибилан с посебним етничким идентитетом. Једнако као што неко може имати и тексашки и амерички идентитет, тако се и амерички идентитет може комбиновати са идентитетом етничке групе, дефинисане као нација из које потичу властити преци – или прецизније речено, за већину данашњих Американаца, нација предака која се изабере за ту потребу. Мултикултурном мозаику, кога чине групе које имају различите културне особености, али све заједно представљају сложену цјелину, по правилу, супроставља се представа „лонца за претапање“ која је означавала дугогодишњу политику асимилације етничких мањина у САД. Показало се међутим, да моћ асимилације има такорећи физичку границу, боју коже. Бијели имигрант већ у другој генерацији постаје неупадљиви амерички грађанин, док црни задржава боју коже која га издваја, гетонизира. Отуда и тежња за стварање америчке црне нације Афроамериканаца који се не самоодређују прије свега бојом коже него и заједничком постојбином. Тиме се прокламује принцип разликовања који уводи још и Евроамериканце, Американце азијског поријекла и најзад аутохтоно становништво, Индијанце. Тиме се САД редedefинише као изворно мултикултурно друштво, а не више као нација настала аси-

милацијом чија је правила дефинисала најмоћнија друштвена група, она англосаксонског порекла (Semprini, 2004: 150). Историјски, Европа је увек била вишекултурна мешавина латинске, славенске, германске, уралске, келтске, хеленске, илирске и других култура на које су током времена утицале разне религије. Иако је у једном тренутку континент био скоро потпуно уједињен под Римским царством, које је наметнуло Хришћанство као службену религију, географске и културне разлике опстале су у Европи од антике до модерног доба. У XIX веку креиране су националне државе од који је свака имала право на суверенитет у оквиру кога штити и баштини своју јединствену културу и историју, а јединство се посматра као есенцијална особина такве државе (јединство поријекла, јединство културе, јединство језика, и често јединство религије). У државама у којим културно јединство није било на високом нивоу оно је системски подстицано или наметано. Чак и у сложеним земљама попут СССР и СФРЈ, у којим се јединство државе примарно базирало на идеологији, културно уједначавање било је општеприхваћено. Политике које су државе користиле како би постигле културну стандардизацију у оквиру својих граница кретале су се у спектру од унифицирања језика и писма на уштрб регионалних варијација, преко културне асимилације, до етничког чишћења.

Југ Европе, посебно Шпанија, Италија и Грчка, типично су биле карактеризоване као земље из којих се емигрира. Политичка нестабилност и економске кризе терале су њихове становнике на одлазак. Емигрантски путеви Шпанаца, Италијана и Грка почеком XX века водили су у САД, док су након Другог светског рата за њих главне дисетинације биле Њемачка, Швајцарска, Холандија и Велика Британија. Тек након 70-тих година прошлог века југ Европе постао је дестинација а не почетно место миграција. Ове три земље данас су „капија Европе“ кроз коју улазе мигранти из северне Африке, Турске, Блиског истока, Авганистана и Пакистана. Иако су финална одредишта ових миграната земље западне Европе, део њих на свом путу остаје у јужној Европи, али и у Србији и Босни и Херцеговини као посљедњим станицама према граници ЕУ.

ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА

Сложеност процесе културне глобализације захтева да се они не посматрају изоловано од економске, политички, медијске и осталих димензија глобализације, нити уско само с једног теоријског стајалишта. Мноштво теорија у вези са културном глобализацијом резултат су разноликости и комплексности феномена на који се односе, и који се простире у широком спектру од макро до микро друштвених нивоа, укључујући међународне и глобалне организације, државе, градове,

локалне институције и организације, и појединце. Изазов представља не само растући диверзитет унутар држава, него и масовна покретљивост људи унутар и преко граница, односно глобализација у најширем смислу. Туристи, студенти, избеглице, економски мигранти, и друге покретне групе и појединци представљају суштинску особину савременог света и по свему судећи све ће значајније утицати на политику нација, као и на међународну политику. Број међународних миграната на глобалном нивоу је у протекле две деценије растао са 173 милиона на почетку миленијума, на 220 милиона у 2010. години, достижући 258 милиона у 2017. години (United Nations, 2017: 4). У ЕУ је у 2018. години имигрирало 2,3 милиона, а емигрирало 0,9 милиона људи. Без овог прилива, са одливом, популација би се смањила за 1,4 милиона узимајући у обзир да је у истом периоду број рођених износио 4,2 милиона, а умрлих 4,7 милиона (ЕС, 2019). Само у Њемачкој, која од земаља ЕУ тренутно предњачи у пријему миграната, у 2016. години поднесено је 722000 захтева за азил, што је 9000 на милион становника, следе Аустрија и Грчка са по 4500 захтева на милион становника (ОЕСД, 2017: 15). У укупном броју тражилаца азила у земљама ЕУ предњаче људи пореклом из Сирије (11,9%) и Авганистана (7,1%) (ЕС, 2019). Иако је њемачка канцеларка Меркел промовисањем културе добродошлице (Willkommenskultur) за мигранте, првенствено због потреба националне економије, 2015. године практично покренула тренутни велики талас миграција према Европи, димензије жестоке дебате о моделу мултикултурализма у њемачког друштва осликава њен говор 2010. године на скупу омладинског огранка партије CDU у коме је рекла да „...идеја да људи различитог културног порекла живе срећно 'једни поред других' не функционише...терет мора бити на мигрантима да ураде више како би се интегрисали у њемачко друштво...овај (мултикултурални) приступ доживео је неуспех, потпуни неуспех“ (The Guardian, 2010)

Економски и политички (не)услови су кроз историју били узрок миграција, а као једни од главних актера тих процеса Европљани имају вековно искуство са културном и религијском хегемонијом, и променама етничке структуре, како на свом тлу тако и на другим континентима. Националне културе у Европи налазе се пред изазовом стварања баланса између економске и биолошке нужности с једне, и потенцијала за снажан културни конфликт с друге стране. Резултат зависи од начина на који мигранти буду прихваћени, али и од њихове воље да учествују у културној размени са друштвом у које су дошли. Великом приливу миграната са простора севера Африке и Блиског Истока не треба приступати катаклизмично, али је неопходно разумевање процеса културне глобализације како би се друштво на време прилагодило могућим последицама.

ЛИТЕРАТУРА

- Apaduraj, A. (2011). *Kultura i globalizacija*. Beograd: Biblioteka XX vek.
- Appadurai, A. (1990). Disjuncture and difference in the global cultural economy. *Theory, Culture & Society*, 7(2-3), 295–310. DOI:10.1177/026327690007002017
- Barber, B. (1996). *Jihad vs. McWorld*. New York: Ballantine Books.
- Boli, J. (2005). Contemporary developments in world culture. *International Journal of Comparative Sociology*, 46(5/6), 171-190. DOI:10.1177/0020715205058627
- Crane, D. (2011). *Cultural globalization: 2001 – 10*. Sociopedia.isa. Retrieved from <https://www.Semanticscholar.Org/paper/Cultural-Globalization-%3A-2001-%E2%80%93-10-Crane/d6deea17650c9ed61025e081ad044f5c532f297d>.
- European Commission (EC). (2019). *Statistics on migration to Europe: Snapshot of immigrants in European society*. Retrieved from https://ec.europa.eu/info/strategy/priorities-2019-2024/promoting-our-european-way-life/statistics-migration-europe_en
- Huntington, S. P. (1998). *Sukob civilizacija i preustroj svjetskog poretka*. Zagreb: Izvori.
- Keeley, B. (2009). *International Migration: The human face of globalisation*. *International Migration*. OECD insights. Paris: OECD. Retrieved from <http://www.sourceoecd.org/9789264055780>
- Koković, D. (2005). *Pukotine kulture*. Novi Sad: Prometej.
- Lee, E. (1966). A Theory of Migration. *Demography*, 3(1), 47-57. Retrieved from <http://www.students.uni-mainz.de/jkissel/Skripte/Lee.pdf>
- OECD (2017). *International Migration Outlook 2017*. Paris: OECD Publishing. Retrieved from <https://ebookcentral.proquest.com/lib/gbv/detail.action?docID=4940039>
- Pieterse, N. (2004). *Globalization and Culture: Global Melange*. Oxford: Rowman & Littlefield Publishers.
- Ritzer, G. (1998). *The McDonaldization Thesis: Explorations and Extensions*. London: SAGE Publications.
- Semprini, A. (2004). *Multikulturalizam*. Beograd: Clío.
- Sreberny, A. (1998). Feminist internationalism: Imagining and building global civil society. In D. K. Thussu (Ed.), *Electronic Empires: Global Media and Local Resistance* (pp. 208-222). London: Arnold.

The Guardian (2010, October 17). *Angela Merkel: German multiculturalism has 'utterly failed'*. The Guardian. Retrieved from <https://www.theguardian.com/world/2010/oct/17/angela-merkel-german-multiculturalism-failed>

United Nations, Department of Economic and Social Affairs, Population Division (2017). *International Migration Report 2017: Highlights* (ST/ESA/SER.A/404).

US Census Bureau. (2010). *Statistical Abstract of the United States 2010*. Retrieved from <https://www.census.gov/library/publications/2009/compendia/statab/129ed.html>

Mile Vukajlović

University of East Sarajevo
Faculty of Philosophy Pale
Bosnia and Herzegovina

MIGRATIONS AND CULTURAL GLOBALIZATION

Abstract: *Migrants, people who significantly contribute to the cultural diversity of the modern world, generally want to integrate into the society of the country they came to, but if they are part of a larger homogeneous ethnic or religious group in the host country, they often seek a certain level of recognition of their collective cultural identity. Because of the different historical conditions in which states arose, they react to these demands as to maladaptation of immigrants, which results in a cultural conflict that usually leads to their marginalization, ghettoization and deprived position. The paper presents contemporary theoretical approaches to cultural globalization, and analyzes the impact of migration on the development of different models of multiculturalism, considering the large wave of migrants that moved to Europe since 2015.*

Keywords: *culture, globalization, migrations, identity.*

ПРИКАЗИ

КОМЕНТАРИ

ПРЕВОДИ

Душанка Слијепчевић^[1]
Универзитет у Бањој Луци
Факултет политичких наука
Босна и Херцеговина

Приказ књиге

ОД РЕАЛ-СОЦИЈАЛИЗМА ДО ПОСТ- СОЦИЈАЛИСТИЧКЕ ПСЕУДОМОРФОЗЕ ДРУШТВА: РЕМИНИСЦЕНЦИЈА (НА) ПРОФ. СВЕТОЗОРА СТОЈАНОВИЋА^[2]

Реминисценција на професора Светозара Стојановића, поводом десете годишњице његовог упокојења, немогућа је без реактуализовања релевантности и употребне вриједности списа његовог стваралачког опуса, који и евоцирају дух минулих епоха и неиздјежно нас подсећају на универзалну бременитост проблемима микротопоса у савременом друштву свјетскога нивоа, али и у локалном, босанскохерцеговачком, те на рјешивост актуелних препрека, кроз удружена глобална дјеловања, на темељима интернационалне солидарности.

За промишљање савремених прилика ношења с изазовима друштвене трансформације постсоцијалистичке Босне и Херцеговине, више него важна су теоријско-емпиријска налазишта проф. Стојановића, као залог за сигурнију и хуманију будућност становника ове државе. Стога сјећање на мисао, а тако и на лик и дјело проф. Стојановића, може отпочети с његовим важним шестогодишњим научним прегалаштвом.

Појава књиге проф. Светозара Стојановића „*Пројасиј комунизма и разбијање Југославије*“, која представља плод шестогодишњег рада у оквиру научног пројекта Института за философију и друштвену теорију УНИБГ – “Друштвене промене у Југославији на размеђу векова“, спада у догађаје који се, у хроници збивања у нашем научном животу и култури уопште, издвајају посебним значајем и спадају у ред оних рјеђих, у много чему особених и вриједних радова из посткомунистичке продукције. Стога, својом озбиљном интелектуалном носивошћу, завидном научном висином и вриједношћу, ова студија проф. Стојановића с правом сврстава међу прве редове најугледнијих и најплоднијих писаца у области социјалне и политичке философије и међу највеће српске интелектуалце и философе XX вијека.

---

^[1] dusanka.slijepcevic@fpn.unibl.org

^[2] Приказ књиге „Пропаст комунизма и разбијање Југославије“ (Београд: Завод за уџбенике, 2006), као омаж на десету годишњицу смрти професора Светозара Стојановића; Бања Лука, 2020.;

Као свједок слома југословенског поретка, проф. Стојановић је својим излагањима изнесеним у овој књизи успоставио „дијагнозу“ југословенског друштва, односно титоизма и пост-титоизма, с намјером узорног критичког претресања неких кључних питања ова два периода и двије форме или начина владавине.

Користећи се философском, социолошко – политиколошком и психолошком анализом, уз комбинацију различитих приступа (ретроспекција, компарација, „политички портрети“, монографија), аутор студије, могло би се рећи, расправио је три круга проблема: *проблеми реал-социјализма и јосифкомунизма, југословенске односно српске теме и питања, као и питања од егзистенцијале важности за животи савременог човјека и друштва*, чинећи на тај начин свој рад актуелним и релевантним у емпиријско-теоријском погледу.

Дјело је, на извијестан начин, и ауторова својеврсна критичка самоанализа, утемељена на експликацији његовог идејног и политичког преокрета, насталог напуштањем раније заузете марксистичке позиције, што је и наведено у аутопортрету (на путу „од дисидентског марксисте до револуционарног демократе“).

Амбиције аутора, како и сам признаје, биле су оријентисане како на слободно трагање за истином, тако и на настојање да формулише, образложи и у друштвеној критици примјени начела хуманизма. Стога је у овом трећем тому изабраних дјела проф. Стојановића^[3] посебна пажња посвећена и обрађивању теме ризика на глобалном нивоу^[4], под реалном, неизбјежно песимистичном поставком о ауто-деструктивном потенцијалу цивилизације која човјечанству пријети самоуништењем.

Осјетивши дејство титоизма на сопственој кожи, у својству члана групе праксиста, проф. Стојановић из личне позиције и учешћа у збивањима тог периода, посебну пажњу усмјерава на анализу и критичка разматрања титоистичке владавине, и под њеним окриљем прокламованог самоуправног система, као особеног етатизма односно замјене за демократију. Наиме, као један од *praxis* – дисидената, одлучно се супротстављао титоистичкој репресији, активним пружањем отпора на протестним скуповима, које је предводио, а на којима се окупљало неколико стотина водећих интелектуалаца, због чега су услједиле повратне реакције у виду дуготрајних медијских и политичких кампања, те избацивања праксис групе са Универзитета 1975.

[3] Том I (Савремена метаетика), Том II (Марксистичка критика комунизма), Том III (Пропаст комунизма и разбијање Југославије), Том IV – Од Титоника до српске демократске револуције (2000 – 2005)

[4] Ulrich Bek, Rizično društvo: U susret novoj moderni (Beograd: „Filip Višnjić“, 2001)

Према томе, немогуће се отети утиску да размишљања и аргументације аутора, јасно изложене овом студијом, не представљају само израз већ споменуте критике режима с хуманистичко-марксистичке позиције, него такође и критичка разматрања цјелокупног приступа Југославији, нацијама и национализмима у њој, али и резултат ауторових преиспитивања властитог националог самоодређења, до којих долази, како признаје, тек у позним годинама, увидјевши како је „српско југословенство некритично, нереално, неузвраћено, лаковерно“^[5]. О томе ће, у кратким цртама, више бити говора у редовима који слиједе.

Од стаљинизма до титоизма. Професор Стојановић посебну пажњу посветио је, између осталог, и анализи титоизма. Наиме, у првом дијелу књиге аутор је размотрио питања која се тичу развојног пута од стаљинизма до титоизма на идеолошком плану, расправљајући логику и ауторитарност његове владавине и колапса. Како аутор предочава, до раскида са Стаљином, титоизам је био подврста стаљинизма, да би се од процеса дестаљинизације почео развијати као независни комунизам^[6]. Проф. Стојановић је уочио да је идеал-логија титоизма, као независног комунизма, прокламујући одумирање државе и њене замјене радничким и друштвеним самоуправљањем, заправо, била утопија која је доприносила очувању постојећег стања и власти, одвлачећи пажњу од стварног проблема – структурне контроле једне групације над државом и путем ње над осталим областима друштвеног живота (етатизам, „партијска држава“, односно „државна партија“). Дакле, идеал-лошки је прокламован почетак одумирања државе, али то никад није био, јер је уз постојање монопола једне групације на државу, извијесна партиципација у управљању била могућа само на радном мјесту и другим најнижим љествицама друштвене организације. Монопол над државом толерисан је захваљујући примјени „меке моћи“ режима у виду етатистичког патернализма (поданици режима уживали социјалну сигурност радног мјеста независно од ефикасности, бесплатно школовање, медицинску и социјалну заштиту и сл.). Таквим патернализмом, који је чак прелазео у расипништво, пробудјени су огромни потрошачко-расипнички апетити засновани на гомилању спољњег и унутрашњег дуга земље, који је у комбинацији са аграрним незнањем и неспремношћу за прилагођавањем модерном свијету, његовој тржишној економији и политичким установама, у великој мјери, допринио краху титоизма.

Када једна земља, како то примјећује проф. Стојановић, поготово мала и у развоју, изгуби двадесетак година спрјечавајући неопходне

^[5] Светозар Стојановић, Том IV: Од Титоника од српске демократске (ре)волуције (2000 – 2005) (Београд: Завод за уџбенике, 2006), стр. 308 – 309.

^[6] Светозар Стојановић, Том III: Пропаст комунизма и разбијање Југославије (Београд: Завод за уџбенике, 2006), стр. 28.

либералне и демократске реформе, као што је то невјешт државник Тито чинио, с циљем очувања своје конзервативне аутократије, близу је памети да ће посљедице бити катастрофалне, као што се и наслућивало од инаугурације репресивног и државно-дезинтеграционог курса седамдесетих година.

Распад Југославије. Професор Стојановић се, такође, позабавио и анализирањем фактора који су допринијели имплозији југословенске политичке заједнице. Разматрајући узроке распада Југославије, аутор наводи дуготрајне и дубоке историјске анимозитете односно „тектонске културно – етничке традицијске, цивилизацијске, геноцидске, политичке ... раселине“^[7], које су се скривале испод подјеле земље на републике и покрајине, али и недовољно истицан симптом – *зайвореносији љрема историји*, као друге по важности унутрашње узроке колапса СФРЈ. Наиме, знања о друштвеној стварности су се настојала конструисати, идеологизовањем комунистичког побједника 1944 – 1945. као фактора с којим историја започиње. Наметање такве „искривљене слике“ стварности југословенског друштва, било је олакшано ширењем путем средстава принуде и надзора, пропаганде и образовног система.

На трагу професорових свједочења, могло би се закључити да је рђава природа поретка, који је почивао на прилично репресивном југоинтернационализму, као везивном ткиву „харизмархове заједнице“, заправо, представљала унутрашњи чинилац само-деструкције југословенске заједнице и поретка, јер је била оријентисана на радикално рјешавање националног питања. Тај универзалистички концепт заснован на „идеал-логији“ југословенског „братства и јединства“, разорен је снагом националних лојалности, „чинилаца дугог трајања“, посвједочивши тако у прилог постојању скриваних противрјечности између југословенске и партикуларних лојалности. Наиме, Уставом из 1953. године суверенитет је „прешао на народ, некако непрецизно дефинисан као уједињена југословенска радничка класа. Њихова јединствена, социјалистичка свест створила би јединствену југословенску свест, која ће заменити различите национализме што су дискредитовани током Другог светског рата. Југословенска идеја Илирског покрета из XIX века и појам 'троименог народа' пре и после Првог светског рата, појавила се тако редефинисана као наднационални идентитет, али под истим именом југословенство“^[8].

Колико год се идеја „братства и јединства“ чинила и можда још увијек чини племенитом, чак и с ове временске дистанце и тачке

[7] Vol. IV: Op. cit. str. 32.

[8] Džon Lempi, Jugoslavija kao istorija: Bila dvaput jedna zemlja (Beograd: DAN GRAF, 2004), str. 232.

посматрања, у пракси се, ипак, није показала плодотворном. Штавише, резултовала је трагедијом као последицом кратког „историјског памћења“, „прећуткивања и потискивања (српских) жртава, патње, траума и интереса“^[9], те спремности на самозатајно утапање националне припадности у југословенство зарад доприношења очувању заједничке државе. Рекло би се да је та идеја већ из темеља била осуђена на пропаст, јер након Јасеновца тешко да би је више било могуће реализовати. У прилогу тој тези професор Стојановић наводи да је одсуство просвјетитељске денацификације, попут оне која је званично проведена у Њемачкој, један од основних разлога разбукутавања националистичких и расистичких ресантимана у појединим дијеловима Југославије, што је на крају и кулминирало ратом, у чијој је основи било рјешавање „српског питања“. Тако ће национално питање као „чиница дугог трајања“ у историји, постепено подривати и, најзад, разорити не само идеала-логију него и Југославију као државу, у којој комунистички побједник никад није озбиљно тематизовао и проблематизовао почињени усташки геноцид, како усташтво није квалификовано као једна (што несумњиво и јесте врста нацизма), већ се само ограничило на ликвидацију ухваћених усташа.

Сматрајући да су унутрашњи чиниоци разарања Југославије били пресудни и важнији од спољашњих, аутор истиче да најважнији унутрашњи узрок колапса СФРЈ треба тражити у „самом уређењу државе и компартије“, као њене кичме.

По узору на стаљинистичку идеологију, која је нације у СССР-у дерогирала у „чисту форму“ иза које наводно стоји хомоген „совјетски народ“ као њихова „реална супстанција“, код нас је, према Стојановићевим наводима, једно вријеме била озваничена тврдња о „радном и самоуправљачком народу“ и „комунама“ као реалној супстанци ријешеног националног питања и федеративне државне организације. Међутим, већ крајем '60-их година, та федеративна организација бива замијењена „конститутивним нацијама и њиховим републикама“, при чему је у државно уређење које је наликовало „конфузној, противречној, самопарализованој и чак саморазорној мешавини федерације и конфедерације“, уграђен национал-сепаратизам, прво потенцијалан, а затим и све актуелнији^[10]. То је довело до јачања државе на осталим нивоима, док је на нивоу Југославије држава „одумирала“. Главним политичким и моралним кривцима за такво стање аутор види Тита и водеће титоисте, будући да од Устава 1974, па и од уставних амандмана 1971, СФРЈ као федерална држава готово да уопште није уставно функционисала, већ је харизмарх Тито наметао уставом тражени „консензус“ међусобно супротстављеним и завађеним републичким и аутоно-

^[9] Vol. IV: Op. cit. str. 308 – 309.

^[10] Ibidem, str. 31.

мистичким титоистима. Његовом смрћу 1980. та уставна декорација за његово самовлашће, претворила се у потпуно паралисан систем државног „одлучивања“.

Национализујући све убрзаније, од друге половине '60-их година, како државно, тако и компартијско устројство, титоизам се показао „најтрулијим стубом друге Југославије“. Слиједећи такав тренд, касније ће национал-комунистичка вођства у републикама и аутономним покрајинама и њихови представници на савезном нивоу постати главни раздијачи југодржаве, било непосредно или путем свјесне предаје власти сепаратистима. Тако се, према ријечима професора Стојановића, испоставило да је југословенство било неупоредиво слабији конструкт од културно етничких нација у Југославији, али и да „развој постјугословенске уставности указује на чињеницу да је изградња држава – нација, односно једнонационално дефинисаних држава, заправо била једини циљ распада некадашње државе“^[11]. Стога се с правом поставља питање, вриједно неког будућег научног истраживања, да ли ће у посткомунистичком таласу демократизације, „демократија – тај 'велики растварач' (Мајкл Валзер), дефинитивно дезинтегрисати и посљедње мултиетничке државе на Балкану, као што је прије тога у 'националном кључу' растурила 'социјалистичку европску унију' и све три социјалистичке федерације заредом, умјесто да их је реинтегрисала на новим основама“^[12]?

Оновремене заговорнике моралистичког популизма којим се сва кривица настојала потурити „злим националистичким вођама“, који су вјештим манипулисањем искористили искључиво „интернационалистички настројен“ југословенски народ, Стојановић настоји уразумити и скренути с наивног схватања, сугеришући им запитаност пред самима собом, уколико би узели у обзир чињеницу да националистичко – сепаратистичка манипулација од стране вођа засигурно не би имала шансу да није пала на погодно тле.

Саморазарању СФРЈ придружило се и снажно разарање споља које је услиједило након што је Запад учинио више потеза (пожурио с признавањем републичких сепаратизама у Југославији; брзо прихватио резултате сепаратистичких референдума у југословенским републикама; начело ненасиља у Југославији фактички окренуо против антисепаратистичке централне власти, а у корист републичког сепаратизма) катастрофалних по њу и начин на који се распала, или како

^[11] Dragan Đukanović, *Izmene etničkih struktura država nastalih od Jugoslavije: Putevi nove etničke homogenizacije u: BEZBEDNOST U POSTMODERNOM AMBIJENTU: ZBORNIK RADOVA*, (Beograd: CENTAR ZA STRATEŠKA ISTRAŽIVANJA NACIONALNE BEZBEDNOSTI – CESNA B HANNS SEIDEL STIFTUNG, 2008), str. 419.

^[12] Nenad Kecmanović, *Dometi demokratije: Od Istočne Evrope do Zapadnog Balkana* (Beograd: Fakultet političkih nauka, 2005), str. 5.

то аутор сликовито дочарава: „Током агоније СФРЈ клатно спољашње подршке померило се са територијалне целовитости на њено растурање“^[13].

Професор је, стога, с правом скренуо пажњу на чињеницу да су југословенска трагедија и друге сличне њој, опомена великим силама, такозваној међународној заједници, међународном праву и етици, пред којима је задатак што хитније израде Универзалне декларације о обавезама према државама, дакле својеврсног система обавезујућих правила за све, како се више не би дешавало да се „приликом 'међународних интервенција' свако унутрашње или споља индуцирано жариште, мимо било каквих принципа, третира као случај за себе, а у складу са промјењивим и краткорочним интересима суперсиле“^[14]. Да је таква Декларација, као што проф. Стојановић тврди, постојала, поред Суда за испитивање моралне и политичке одговорности главних унутрашњих и спољашњих раздијача државе, државници и дипломати страних земаља и домаћа владајућа гарнитура добро би промислили прије него што су се одлучили за спровођење сецесионистичке политике односно прије него што су се ставили на њену страну.

Зашто је пропао комунистички етатизам? Разматрајући питање пропасти комунистичког етатизма, проф. Стојановић указује да су унутрашње тензије и противрјечности, латентне и актуелне, у комбинацији са негативном дијалектиком комунистичког етатизма, која је дјеловала од његовог постанка, до краја заоштриле и довеле до резултата потпуно супротних намјерама архитектата тог система.

Поред декаденције идеал-логије, терор је „први принцип ових поредака“, али и основни чинилац њихове само-деструкције. Наиме, идеолошка декаденција комунистичког етатизма огледала се и на плану односа према друштвеној стварности и по питању односа према истини (трансформација од идеал-логије и „искривљене свести“ преко „реалног социјализма“ и „погрешне свести“ до „лажљиве свести“ и „перестројке социјализма“). Томе у прилог свједочи и ауторово запажање како је „Горбачовљева политика 'гласности' била уперена против дотадашње 'искривљене', 'погрешне' и нарочито 'лажљиве свести'. Горбачов је пружио прилику народу да јавно проговори о истинској природи 'реалног социјализма', да га упореди са демократским капитализмом и да се бори за друштвене промене“^[15].

^[13] Vol. IV: Op. cit. str. 72.

^[14] Ненад Кеџмановић, Србија и Српска из сарајевске перспективе. Зборник радова са научног скупа РЕПУБЛИКА СРБИЈА И РЕПУБЛИКА СРПСКА – СТАРИ И НОВИ ПОЛИТИЧКИ ИЗАЗОВИ (Београд, 15. мај 2013.) (Београд: Институт за међународну политику и привреду у Београду, Факултет политичких наука Универзитета у Бањалуци, Представништво Републике Српске у Србији, 2014), стр. 30.

^[15] Vol. III: Op. cit., str. 166.

Професор не изоставља ни допринос који су ерозији комунизма дали дисиденти, делегитимишући систем и разједајући га изнутра, кроз своје идејне борбе против званичне идеологије и званичних интелектуалаца (критика комунистичког етатизма с хуманистичко-марксистичког становишта, довођење у питање монопола владајуће класе на јавни дискурс, подстицање комунистичких реформатора на либерализацију система и развој хуманистичких начела, подривање устаљеног дјеловања владајуће врхушке, ...).

Аутор, у анализи узрока пропасти комунистичког етатизма, не изоставља ни губитак легитимности, чији је пад пратило опадање комунистичке способности за држање научног, технолошког и привредног корака са Западом. Тако је релативно смањивање нивоа државно гарантованог животног стандарда, довело до заостајања комунизма за „социјал-демократизованим и социјал-христијанизованим капитализмом“^[16]. Поред тога, комунизам на власти никад није имао најважнију и најтрајнију легитимацију која у модерном свету потиче од демократије. Демократски капитализам је успјешно извршио притисак на источноевропски и совјетски комунизам, између осталог, у име људских и грађанских права на које се овај сам обавезао прихватајући Хелсиншку повељу 1975. То само свједочи у прилог тези да су у средишту имплозије ових режима „легитимацијска криза“ и саморазарајућа идеал-логија.

Уз декаденцију идеологије, глобална тржишна економија којом доминира капитализам, односно како аутор наводи – побједоносно „капиталистичко окружење“, извршила је огроман структурни притисак на комунистички етатизам у Источној Европи и СССР-у да се прилагоди свјетском нивоу технолошког и привредног прогреса, и томе у коначници допринијела пропасти комунистичког етатизма. Наиме, та окруженост супериорним економијама, определијела је Горбачова да своју реформистичку политику усмјери на преображај етатистичке привреде у приватно-тржишну, како би се комунистичке земље могле интегрисати у једино постојеће свјетско тржиште. Тако је Горбачов, радикални реформатор, одговоривши програмом „перестројке“ на „упоредну кризу“ комунизма, праћену комунистичком стварношћу која је изгледала све неприхватљивије у поређењу са богатим и демократским капиталистичким Западом, постао и ликвидатор комунизма, пресудни фактор пропасти поменутог система.

Након нестанка структурне контроле комунистичко-етатистичке класе над државом и путем ње над привредом и осталим подручјима, започео је развој „посткомунизма“, кога аутор идентификује као „прелазни период“ који ће се одликовати значајним континуитетом

^[16] Ibidem, str. 168.

са претходним стањем, нарочито у кадровима и привреди. Говорећи о тенденцији посткомунизма да се разликује од земље до земље и да резултује неком од преовлађујућих тенденција (преткомунизам, комунизам, капитализам), проф. Стојановић износи мишљење да се домаћи комунистички етатизам није урушио, него да се само привидно само-трансформисао и тако у великој мјери очувао, а што није био случај у источноевропским земљама. Служећи се изразом „псеудоморфоза комунизма“, као адекватним за ту самотрансформацију, аутор сугерише да је комунизам у Србији ради прикривања (криптокомунизам), испочетка, само преузео демократску форму.

Од марксизма и постмарксизма до апокалипсизма. У духу философских промишљања о свијету, проф. Стојановић се бавио и проблемима егзистирања у том „одбјеглом свијету“^[17], увиђајући да и посткомунистичку, постмарксистичку ситуацију, баш као и свако вријеме, карактерише бремене читавог низа неизвијесности и моралних проблема, насталих распадом комунизма. На трагу интерпретације Фојербахове тезе о религији као „преокупацији крајњим“, професор пледира да човјечанство мора да сакрализује своју егзистенцију уколико хоће да преживи, јер „човечанство неће опстати ако не изгради планетарни морал суперкатегоричког императива који му као врховну дужност налаже старање за властити опстанак“^[18].

Стога проф. Стојановић, као философ оријентисан на спашавање свијета кроз његову промјену, почевши већ на индивидуалном животном плану сваког од појединаца свијета („Буди промјена коју желиш видјети у свијету!“ – Ганди), подвлачи важност заједничарења, будући да заступа став да човјечанство може опстати само ако постане заједница, и то више заснована на солидаристичким него на капиталистичким начелима, те ако постане планетарна федерација, а не остане скуп националних држава^[19]. Руководећи се идејом хармонизације принципа либерализма и комунитаризма, професор изражава свој нормативни идеал, изражен у формули „социјалног, економског, демократског, федералистичког мундијализма“, а који у суштини почива на идеји „добро уређеног поретка“ који би представљао одговор на савремене изазове, а у коме би се хармонизовали принципи грађанског друштва и државе; приватне и друштвене својине; тржишне и друштвене регулације; представничке и партиципативне демократије; институционализоване демократије и друштвених покрета; конкуренције и солидарности; слободе и једнакости. Према схватању аутора, такав један пројекат државе и друштва представљао би „амалгам капитализма, демократије и социјализма“ односно социјал-еко-демократију,

[17] Entoni Gidens, Posledice modernosti (Beograd: „Filip Višnjić“, 1998), str. 213.

[18] Vol. III: Op. cit., str. 217.

[19] Ibidem, str. 213.

чији је и сам поборник. Тиме се поставља питање како ове противрјечне императиве хармонизовати и како њима управљати, тако да поредак буде и ефикасан и добро уређен?

Становиште које проф. Стојановић заступа о нужности изградње морала на универзалним принципима („Поступај тако да максима твоје воље увијек може важити као општи закон за све људе!“ – Имануел Кант) за све људе у планетарним координатама, обојено је препознатљивошћу космополитских идеја о универзалној људској заједници као моралном идеалу, каква је и Кантова „федерација вјечног мира“^[20], која ће, наводно, увијек бити у могућности да спријечи ратове.

Стога, читајући завршне стране ове студије, читалац тешко да се може отети утиску да етичар попут проф. Стојановића, водећи се Кантовом логиком, заступа идеју вјечног мира, као основну идеју којој политика треба да стреми, будући да су морал и политика, код Канта, повезани елементи који раде у корист вјечног мира, јер морална начела претходе политици, а политика се гради, односно бар би требало да се гради, на основу морала.

Дијелећи оваква идеал-лошка и утопистичка становишта (и сам Кант показује песимизам у погледу остваривања свјетске федерације која ће баш увијек бити у могућности да спријечи ратове), попут оних које у овој студији и сам критички разматра, проф. Стојановић, заиста, оставља простора за њихову надградњу, рецимо кроз социолошку концепцију космополитизма Дилантија^[21], а према којој је савремена космополитизација укоријењена у политичкој пракси, те социо-културним процесима савременог друштва, као посљедица еродирања националне државе у савремену пост-суверену државу (национална држава која је дио свог суверенитета пренијела на транснационалне органе), али и за критику попут оне коју је, на рачун управо овога аспекта Кантове теорије, Карл Шмит (*Carl Schmitt*) својевремено изнио, истичући да овакав вид космополитизације свијета нужно води превласти једне силе која ће универзални морал инструментализовати у сврху очувања своје моћи и доминације над осталима^[22].

Финална разматрања. Одлазак професора Светозара Стојановића из нашег јавног живота, из интелектуалне и политичке заједнице, за собом је оставио истински губитак, али и плодотворан стваралачки опус који остаје да свједочи о величини једног „брилијантног критички ангажованог интелектуалца“, уврштеног 1996. у „биографски лексикон филозофа XX вијека“.

^[20] Imanuel Kant, *Večni mir: Filozofski nacrt* (Beograd: Gutenbergova galaksija, 1995)

^[21] Gerard Delanty, *The Cosmopolitan Imagination* (New York: Cambridge university, 2009)

^[22] Kostas Duzinas, *Ljudska prava i imperija* (Beograd: Službeni glasnik, 2009), str. 215.

Студија „*Пройасї комунизма и раздијање Јуїославије*“ из поменутог опуса се, стога, сасвим оправдано и очекивано одликује основним вриједностима као што су: сазнајне, научно подстицајне, методолошке, актуелне и етичке, због чега би је, управо, било и упутно прочитати, те је стога свесрдно препоручујем, дијелом и због тога што је садржајем, начином аргументације, те језиком и стилем саопштавања приступачна и пожељна за широк круг потенцијалних читалаца.

Ово вриједно дјело угледног српског филозофа хуманистичке оријентације и етичара међународне репутације, прожето је обиљем социолошких импликација, те порука, од којих бих нарочито издвојила ону која, по мом суду, у суштини заокружује тему којој је професор посветио пажњу, а која указује на то да рђава природа друштвеног и политичког поретка (комунистички „етатизам“), праћена непрозвијећеним и за „опште добро“ заједнице несензибилним елитама (доминација властодржаца, а не државника), у комбинацији с другим неповољним факторима (међународни, геополитички – „кућа на сред друма“) доприноси растакању темеља саме (политичке) заједнице. Не бих изоставила ни најснажнију етичку поруку универзалног карактера, која особом носи опомену на потенцијалне пријетње од нових таласа национализма, усљед пропуста учињеног неспровођењем проsvјетитељске денацификације на простору бивше Југославије након Другог свјетског рата, а који су и данас лако пријемчиви за тај политички простор, који се показао снажним извориштем антилибералних оријентација. У времену „нововјековног одвајања политике од етике којим се претворила у макијавелистичку борбу за освајање и проширење власти“^[23] и постала „моћ без оријентира и компаса“^[24], ризик од оваквих и сличних потенцијалних опасности које пријете по безбједност, извирањем државности, утемељених на злочиначким акцијама, свакако, није безазлен ни незанемарљив.

Стога, професор Стојановић, из горе поменутих разлога и сасвим оправдано, кроз цио текст студије, на прихватљив и неопходан начин, истиче улогу и значај етике у понашањима људи, владајућих структура и елита у друштву, те њихових обавеза да се тим руководе у приступу друштвеном животу, свакодневним односима и хуманом, мирном рјешавању свих несугласица, проблема, без прибјегавања сили и коришћењу оружја. Морал је, према његовом мишљењу, битан чинилац у вођењу државне политике и у односима међу људима уопште. Пола-

^[23] Кецмановић, 2014, Оп. cit., str. 29.

^[24] Nebojša Radmanović, Polika bez etike je moć bez orijentira i kompasa. ARGUMENTI, Časopis za društvena/politička pitanja, Godina V, broj 14, Decembar 2011. (Banja Luka: Savez nezavisnih socijaldemokrata: Banja Luka, 2011), str. 101.

зећи од основних моралних норми и обичаја, државници, владе, друштвене елите и становници, могу и дужни су да предупредују неспоразуме, сукобе, борбе и ратове.

Иако је страх од традиционалних, великих, ратова прилично неоправдан у савременој, високо технологизованој цивилизацији, дотле то страх од нових форми ратовања (хакерски ратови, сајбер-тероризам и сл.) – није, јер потенцијалне катастрофе пријете од нових ризика, што је показала пандемија коронавируса, као нови ризик глобалног карактера, на који је, у складу са свјетоназорима проф. Стојановића, неопходно пружити глобални одговор свих земаља, како би се спријечила потенцијална катастрофа у *свјетском друштву ризика*^[25]. Како данашњи ризици представљају пријетњу сигурности свих свјетских становника, без обзира на њихов социјални статус, отуда је потребно уложити наднационалне организацијске напоре у њиховом превазилажењу, кроз генерисање интернационале солидарности, као ефикасног рјешења насупрот „националистичкој изолацији“^[26], која гуши напоре успостављања прекограничне сарадње зарад формулисања глобалног плана дјеловања.

---

^[25] Bek, Op. cit.

^[26] Selina Lovren – Aksentić, Harari: Rešenje naći u globalnoj solidarnosti, a ne u nacionalističkoj izolaciji, <https://www.rts.rs/page/magazine/sr/kulturno/story/3169/nesto-drugo/3923156/juval-harari-koronavirus-svet-posle-pandemije.html>, 2020. [26.08.2020.]

Maja Kuljić

Универзитет у Источном Сарајеву

Филозофски факултет Пале

Босна и Херцеговина

Приказ књиге

SOCIOKULTURNE DETERMINANTE BUDUĆEG BRAČNOG I REPRODUKTIVNOG PONAŠANJA MLADIH

(Biserka Košarac, Dragomir Vuković, Zlatiborka Popov-Momčinović,
Branka Kovačević, Svetlana Marković, Издавач: Filozofski fakultet Pale,
2020. godine, 175 strana)

Knjiga Sociokulturne determinante budućeg bračnog i reproduktivnog ponašanja mladih grupe autora: Biserka Košarac, Dragomir Vuković, Zlatiborka Popov-Momčinović, Branka Kovačević, Svetlana Marković je izdata 2020.godine za izdavača Filozofski fakultet Pale, Univerzitet u Istočnom Sarajevu, www.ff.ues.rs.ba i broji 175 strana. Cjelokupna knjiga je podjeljena na nekoliko cjelina:

Prvi dio knjige nam opisuje metodološke i teorijske determinate istraživanja kroz opis problema, način, tranziciju porodice, promjene u bračnom i reproduktivnom ponašanju. Istraživanje je vrlo interesantno, obavljeno je na studentskoj populaciji. Obuhvaćeni su mjesta: Pale, Istočno Sarajevo, Sokolac, Rudo, Kalinovik, Čajniče, Rogatica.

Autorica Biserka Košarac u svom radu (drugi dio) govori o reproduktivnom braku kod mladih. Ona precizno definiše bračne odnose i zrelost stupanja u brak, metodološki je sažeto definisala sve determinate. Posebno ističe da, iako, porodica se mjenjala i njeni oblici, ali, postati roditelj znači steći zrelost za taj korak. Knjiga je putokaz za sve one koji žele da nauče o sociologiji porodice. Autorica je ispitivala stavove mladih o braku, porodici i roditeljstvu. Ispitanici su naveli da završetak školovanja, pronalazak posla, mjesta stanovanja trebaju biti predmet politike mjera koje bi doprinjele u rješavanju istih.

Treći dio knjige se odnosi na stavove mladih i njihove osobine seksualnog ponašanja. Na deskriptivan način, vodeći se metodologijom i provedenim istraživanjima kroz zaključke da je seksualni život vrlo bitan za formiranje i oblikovanje identifikacije mladih. Mladi su naveli i da koriste kontraceptivna sredstva, da su upoznati sa fenomenom “neželjene trudnoće”. Mnogi ispitanici su odgovorili da bi se odlučili zadržati plod, dijete, uz konsultacije sa seksualnim partnerom i roditeljima.

Četvrti dio odnosi se na ispitivanje fenomena siromštva koji je bitan pokazatelj stanja zajednice. U ovom djelu rada autor je pokušao odgovoriti na pitanja kao što su: zašto siromaštvo krijemo, koliko je siromaštvo prihvaćeno u društvu, kakve su posljedice siromaštva, zašto se ljudi bore za bogatstvo? Ovo su pitanja kojima se autor bavio u istraživanju te nastojao da kroz svoje istraživanje objasni uzroke kao i aspekte siromaštva.

U slijedećem dijelu se objašnjava pojava političke kulture i vrijednosna (ideološka) opredjeljenja studentske populacije Republike Srpske. Autor je došao do podataka u svom istraživanju da je od strane studenata prepoznato kulturno stajalište o politici, ali i umjereno angažovanje u politici populacije istih.

Radioničarski pristup unapređivanju reproduktivnog zdravlja mladih je dio knjige koji se bavi opisom radioničarskog pristupa u smislu unapređenja reproduktivnog zdravlja mladih, što je bio vrlo interesantan indikator u smislu donošenja zaključaka da je reproduktivno zdravlje mladih značajna odrednica u cjelokupnom kako kulturnom tako i društvenom životu. Pokazalo se u istraživanju da vježbe koje su urađene tokom radionica imaju itekako značaja u obrazovanju, odnosno značajne su za intelektualni razvoj, ali i na motivisanje mladih.

Sedmi dio knjige koji opisuje sociokulturnu tranziciju i roditeljstvo je teorijski i metodološki opisan. U ovom istraživanju se došlo do zaključka da je socioekonomski aspekt vrlo bitan u emocionalnom ponašanju mladih, kao i njihovom cjelokupnom razvoju. Indikator iscrpljenost roditelja u odgoju djece determinisan je mnogim faktorima, pa i pristupom roditelja djeci. Tradicionalno zanimanje majke domaćice je i dalje priustno, kao i oca koji je izdržavatelj porodice. Ubrzan način života i modernizacija utječu na odgoj djece i na njihovo ponašanje.

Knjiga se sastoji od 175 stranica i cjelokupan sadržaj knjige je prožet naučnim osvrtima i istraživanjima koja nude interesantna opažanja sa područja polja istraživanja porodice, reproduktivnog zdravlja mladih i njihovo ponašanje na pomenute aspekte. Izuzetno birana, bogata literatura, novijeg karaktera sa oko 13 istaknutih, poznatih istraživača, naučnika sa polja sociologije, pedagogije, u prvom dijelu knjige.

Svaki dio, kod svih autora je precizno, detaljno obrađen i obrazložen. Metodološki su postavljene odrednice u svakom poglavlju rada, a uglavnom se prožimaju kroz standarde naučnih istraživanja i to:

- izbor problema istraživanja;
- značaj istraživanja;
- metode istraživanja;
- hipoteze, varijable;
- sakupljanje podataka;
- analizu i interpretaciju rezultata,;
- statistički podaci kroz tabele, dijagrame;
- zaključci o pojavama istraživanja, odnosno praktična primjena novih spoznaja u smislu prezentacije rezultata.

Na osnovu iznesenih činjenica možemo zaključiti da je ovo istraživanje teorijsko - empirijskog karaktera, statistički podaci su obrađeni u SPSS programu, pojmovi su jasno definisani i determinante reproduktivnog zdravlja i ponašanja mladih određene kroz elemente reproduktivnog ponašanja. Možemo konstatovati da je veliki broj mladih neodlučan u donošenju odluka, jer nema jasne smjernice o svom načinu života, te kao takvi podrazujvaju da su spremni na seksualni život, ali, ukoliko bi došlo do začeca, trudnoće, mladi su odgovorili da bi se konstatovali sa roditeljima i seksualnim partnerom o rođenju djeteta. Dakle, ne prihvataju sami odgovornost, s obzirom da se smatraju zrelima za seksualne odnose, ali, kada treba snositi posljedice i odgovornost "traže" pomoć od drugih. Roditelji su sve više preokupirani poslom, nemaju vremena za porodicu i porodične odnose, te djeca značajno bivaju zapuštena. Takođe je evidentno da mladi parovi nemaju vremena ni za sebe. Očigledno da se sve svelo na materijalnu dobit porodice, pa je, stoga, došlo do izmjena strukture porodice iz tradicionalne u savremenu. Roditelji su dobili zadatke koje nisu u mogućnosti da ispoštuju. Na globalnom nivou, procesi modernizacije uticali su na odnose u porodici i na ponašanje mladih. Stoga, ostaje da se ispita u nekim drugim istraživanjima da li se ovdje radi o uzročno-posljedičnim odnosima bračnih parova, porodice ili se radi o slučajnom skoru u ovom istraživanju.

САДРЖАЈ

Милојица М. Шутовић „МУЛТИКУЛТУРАЛИЗАМ“ ПРЕ МУЛТИКУЛТУРАЛИЗМА: ИЛИ ПОДЕЉЕНИ ИДЕНТИТЕТ	7
***	
Немања Ђукић СЕЛФИ КАО ПОЛИТИКА ИДЕНТИТЕТА (ДИГИТАЛНИ САМОЕРОТИЗАМ КАО ДЕСУБЈЕКТИВИЗАЦИЈА СУБЈЕКТА)	21
***	
Радмила Пејић ТРАНСФОРМАЦИЈА УЛОГЕ И ИДЕЈЕ УНИВЕРЗИТЕТА ОД НАСТАНКА ДО БОЛОЊСКОГ КОНЦЕПТА	31
***	
Anđela Perić i Bojana Vukojević WORKERS IN POST-SOCIALISM: BETWEEN CLASS AND NATIONAL IDENTITIES	41
***	
Миле Вукајловић МИГРАЦИЈЕ И КУЛТУРНА ГЛОБАЛИЗАЦИЈА	57
***	
ПРИКАЗИ, КОМЕНТАРИ, ПРЕВОДИ	
***	
Душанка Слијепчевић ОД РЕАЛ-СОЦИЈАЛИЗМА ДО ПОСТ- СОЦИЈАЛИСТИЧКЕ ПСЕУДОМОРФОЗЕ ДРУШТВА: РЕМИНИСЦЕНЦИЈА (НА) ПРОФ. СВЕТОЗОРА СТОЈАНОВИЋА	71
***	
Маја Кулjić SOCIOKULTURNE DETERMINANTE BUDUĆEG BRAČNOG I REPRODUKTIVNOG PONAŠANJA MLADIH	83

СОЦИОЛОШКИ ГОДИШЊАК
БРОЈ 15

РЕЦЕНЗЕНТИ

Проф. др Пејо Ђурашиновић, Факултет политичких наука Бања Лука

Проф. др Биљана Милошевић Шошо, Филозофски факултет Пале

Проф. др Ранка Перић Ромић, Факултет политичких наука Бања Лука

Проф. др Немања Ђукић, Факултет политичких наука Бања Лука

Проф. др Оливера Марковић Савић, Филозофски факултет у Косовској
Митровици

др. Нада Новаковић, Научни Сарадник, Институт друштвених наука,
Београд

Доц. др Бојан Ђорлука, Филозофски факултет Пале

Доц. др Далибор Савић, Факултет политичких наука Бања Лука

UDK 316

СОЦИОЛОШКИ годишњак: Часопис Социолошког друштва Републике Српске / Социолошко друштво Републике Српске; Главни и одговорни уредник Ранка Перић Ромић.- Источно Сарајево: Социолошко друштво Републике Српске, 2020, бр. 15 (Зворник: Еурографика).- 24 cm

Излази годишње.

ISSN 1840-1538

Број 15: 85 стр.

Тираж 200.

COBISS.BH-ID 15307536